

TEFSİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Tafsîr Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 10, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2026 (Nisan/April)

**Erken Dönem Tefsir Tarihinde Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin İzleri:
Taberî'nin Câmi' u'l-beyân'ı Üzerine Bir İnceleme**

Traces of Muḥammad b. Sâ'ib al-Kalbî in the Early History of Qur'ānic Exegesis:

A Study of al-Ṭabarî's Jāmi' al-Bayān

أثار محمد بن السائب الكلبي في تاريخ التفسير المبكر: دراسة في جامع البيان للطبري

Burhan YAZICI

Arş. Gör. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Temel İslam Bilimleri Tefsir Ana Bilim Dalı

Research Assistant Kahramanmaraş Sütçü İmam University Faculty of Theology

Basic Islamic Sciences Department of Tafsîr

Kahramanmaraş, TÜRKİYE

burhanyazici_95@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5511-2654>

ROR: <https://ror.org/03gn5cg19>

Atf / Citation: Yazıcı, Burhan. "Erken Dönem Tefsir Tarihinde Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin İzleri: Taberî'nin Câmi' u'l-beyân'ı Üzerine Bir İnceleme". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 10/1 (Nisan/April, 2026), 391-412.

<https://doi.org/10.31121/tader.1865475>

Bilgi/ Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş/Received: 16/01/2026

Kabul/Accepted: 13/04/2026

Yayın/Publication: 30/04/2026

Etik, Çıkar Çatışması ve Fon Desteği Beyanı/Ethics, Conflict of Interest and Funding Statement

Etik kurallara uyulduğu beyan edilmiştir/It was declared that ethical rules were complied with.

Yazar(lar)ın bir çıkar çatışması yoktur ve yazarlar herhangi bir dış fon almamışlardır.

The author(s) has no conflict of interest to declare and received no external funding in Support.

İntihal: Tespit edilmemiştir. / No plagiarism detected. (intihal.net).

Lisansüstü Tezlerden Üretilmesi: Bu çalışma, Prof. Dr. Mehmet ÇİÇEK danışmanlığında hazırlanan "Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin Tefsirciliği" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Production from Postgraduate Theses: This study was derived from the master's thesis entitled "Muḥammad b. al-Sâ'ib al-Kalbî as a Qur'ānic Exegete" prepared under the supervision of Prof. Mehmet ÇİÇEK.

Lisans / License

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

Öz

Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 146/763), erken dönem tefsir tarihinin önemli şahsiyetlerinden biridir. Tefsir, tarih ve ensâb alanlarındaki şöhretine rağmen ehl-i hadis tarafından yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. Ancak Kelbî'ye ait nakiller, tefsir literatüründe belli bir kabul görmüş ve müfessirler tarafından dikkate alınmıştır. Bu bağlamda İbn Cerîr et-Taberî'nin *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Qur'ân* adlı tefsirinde Kelbî'den nakilde bulunup bulunmadığı meselesi literatürde tartışma konusu olmuştur. Güncel akademik araştırmalar neticesinde Taberî'nin tefsirinde Kelbî'ye ait nakillerin var olduğu ortaya koyulmuş olmakla birlikte bu tespitin mahiyeti bütüncül bir incelemeye konu edilmemiştir. Bu sebeple elinizdeki makale, Taberî tefsirindeki Kelbî nakillerini kapsamlı biçimde ele almayı amaçlamaktadır. Meselenin daha iyi anlaşılabilmesi adına öncelikle Kelbî'nin hayatına dair bilgi verilmiş, ilmi kişiliği etrafındaki tartışmalar değerlendirilmiş ve literatürde yer alan bazı hatalı bilgiler tashih edilmiştir. Ardından makalenin ana eksenini oluşturan Taberî tefsirindeki Kelbî nakilleri literatür taraması yoluyla tespit edilmiş ve titiz bir analize tabi tutulmuştur. Bu analiz neticesinde eserde Kelbî'ye dair 55 atfın yer aldığı, Taberî'nin Kelbî hakkında hem olumlu hem olumsuz ifadeler serd ettiği ve 22 yerde adını zikretmeksizin ondan nakilde bulunduğu ortaya koyulmuştur. Ayrıca Taberî'nin, tefsirinin hacmine oranla Kelbî'den yaptığı nakillerin sayıca az olmasının muhtemel sebepleri ve aktardığı nakiller karşısındaki tutumu da söz konusu analizin diğer çıktılarıdır. Son olarak, literatürde Taberî'nin Kelbî'den nakil yapıp yapmadığına veya ondan hangi ölçüde istifade ettiğine dair ileri sürülen görüşler incelenmiştir. Taberî tefsirindeki Kelbî nakilleri üzerinden yapılan bu inceleme, söz konusu görüşlerin tutarlılığını test etmekte ve Taberî'nin Kelbî'ye yönelik tavrını belirginleştirmeye çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, Kelbî, Muhammed b. Sâib.

Abstract

Muhammad b. Sâ'ib al-Kalbî (d. 146/763) is one of the prominent figures of early Qur'anic exegesis. Despite his reputation in *tafsîr*, history, and genealogy, he was subjected to severe criticism by traditionalist circles (*ahl al-hadîth*). Nevertheless, reports attributed to al-Kalbî gained a certain degree of acceptance in *tafsîr* literature and were taken into consideration by later exegetes. In this context, whether Ibn Jarîr al-Ṭabarî transmitted reports from al-Kalbî in his *Jâmi 'al-bayân 'an ta'wîl ây al-Qur'ân* has been a subject of scholarly debate. Although recent academic studies have demonstrated the presence of al-Kalbî's reports in al-Ṭabarî's commentary, the nature of this presence has not yet been examined comprehensively. This article, therefore, aims to analyze al-Kalbî's reports in al-Ṭabarî's *tafsîr* in a systematic manner. To facilitate a clearer understanding, it first presents al-Kalbî's biography, evaluates the debates surrounding his scholarly persona, and corrects certain inaccuracies in the literature. It then identifies and closely analyzes al-Kalbî-related reports in *Jâmi 'al-bayân* through a comprehensive textual survey. The analysis reveals 55 references to al-Kalbî, encompassing both positive and negative assessments, and demonstrates that al-Ṭabarî transmitted from him anonymously in 22 instances. The study also discusses the potential reasons for the relatively limited number of transmissions from al-Kalbî—relative to the vast scale of al-Ṭabarî's *tafsîr*—and examines his overall attitude toward these reports. Finally, the study evaluates scholarly views on the extent of al-Ṭabarî's reliance on al-Kalbî. By analyzing these reports, it tests the consistency of existing scholarly opinions and seeks to clarify al-Ṭabarî's methodological stance toward al-Kalbî.

Keywords: Tafsîr, al-Ṭabarî, *Jâmi 'al-Bayân*, al-Kalbî, Muhammad b. Sâ'ib.

الخلاصة

يُعدُّ محمد بن السائب الكلبى (ت 146هـ/763م) من الشخصيات البارزة في تاريخ التفسير في العصور المبكرة. وعلى الرغم من شهرته في مجالات التفسير والتاريخ والأنساب، فقد تعرّض لانتقادات شديدة من قِبَل أهل الحديث. ومع ذلك، حظيت الروايات المنسوبة إلى الكلبى بدرجة من القبول في مؤلفات التفسير، وأولها المفسرون عنابة ملحوظة. وفي هذا السياق، ثار جدل في الدراسات العلمية حول مسألة اعتماد ابن جرير الطبري على روايات الكلبى في تفسيره جامع البيان عن تأويل أي القرآن. وقد كشفت الأبحاث الأكاديمية الحديثة عن وجود روايات للكلبى في تفسير الطبري، غير أنّ طبيعة هذا الوجود لم تُبحث بعد دراسة شاملة. ومن هنا تهدف هذه المقالة إلى تناول روايات الكلبى في تفسير الطبري تناوياً جامعاً. ولتوضيح الإشكالية، تُقدّم الدراسة أولاً عرضاً موجزاً لحياة الكلبى، وتناقش الجدل الدائر حول شخصيته العلمية، مع تصحيح بعض المعلومات الخاطئة الواردة في المصادر. ثم تُحدّد روايات الكلبى في تفسير الطبري من خلال مسح منهجيّ للمصادر، وتُخضع لتحليل دقيق. وقد أظهر هذا التحليل وجود خمس وخمسين إحالة إلى الكلبى، وتضمّن تفسير الطبري تقييمات إيجابية وسلبية له، إضافةً إلى نقله عنه في اثنين وعشرين موضعاً دون التصريح باسمه. كما تبحث الدراسة أسباب اعتماد الطبري المحدود على الكلبى قياساً بحجم تفسيره، وموقفه من الروايات التي نقلها عنه، فضلاً عن تقييم الآراء المطروحة في الأدبيات حول مدى استفادة الطبري من الكلبى.

الكلمات المفتاحية: التفسير، الطبري، جامع البيان، الكلبى، محمد بن السائب.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm'i anlama ve yorumlama çabası, nüzulüyle eş zamanlı olarak başlamıştır. Vahyin ilk muhatapları olan sahabe neslinden itibaren devam eden bu çaba, ciddi bir ilmi birikimi ortaya çıkarmıştır. Bu müktesebatın temelini; sahabe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn nesillerince yürütülen tefsir faaliyetleri oluşturmaktadır. Tebe-i tâbiîn dönemi müfessirlerinden olan Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 146/763), söz konusu tefsir faaliyetlerinin önemli bir aktörüdür.

Kelbî ensâb, tarih ve dil alanlarındaki birikiminin yanı sıra özellikle tefsir sahasındaki etkisiyle erken dönem İslam ilim geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte onun ilmi mirası, özellikle muhaddisler tarafından yöneltilen ağır eleştiriler sebebiyle tartışmalı bir konumda yer almıştır. Kelbî'nin ilmi kişiliğine dair değerlendirmeler incelendiğinde, hadis ve tefsir ilimleri arasında belirgin bir yaklaşım farkının ortaya çıktığı görülmektedir. Hadis âlimlerinin büyük bir kısmı, Kelbî'yi cerh ve ta'dîl literatüründe son derece olumsuz vasıflarla nitelmiş; nakillerinin terk edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Buna karşılık tefsir geleneğinde Kelbî, "tefsir otoritesi" olarak anılmış ve yaşadığı dönemden itibaren görüş ve nakilleri sonraki müfessirler tarafından belirli oranlarda kullanılmıştır. Bu durum, İslami ilimlerin erken dönemlerinde disiplinler arası metodolojik farklılıklardan dolayı aynı şahsın farklı şekillerde değerlendirildiğini göstermektedir.

Kelbî hakkındaki çalışmalar incelendiğinde, konunun farklı boyutlarıyla ele alındığı görülmektedir. Türkçe literatürde Kelbî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve tefsiri ele alınmış, hakkındaki iddia ve ithamlar değerlendirilmiş, literatürdeki konumuna ve nakillerine dair bazı problematik noktalara temas edilmiş ve tefsire dair görüşlerinden birtakım örnekler verilmiştir.¹ Ayrıca Mâtürîdî tefsirindeki Kelbî nakilleri² ve Kelbî tefsirinin İbn Abbas tefsiriyle olan ilişkisi de araştırma konusu edilmiştir.³ Arapça literatürde ise benzer şekilde Kelbî'nin hayatı, ilmi kişiliği, hakkındaki iddialar, tefsiri, tefsirinin kaynakları, tefsirdeki yöntemi ve müfessirlerin Kelbî'ye dair tutumları ele alınmıştır.⁴ Batı'da yapılan çalışmalar ise daha spesifik konular üzerinedir. Bu çalışmalarda çoğunlukla Kelbî tefsirinin İbn Abbas ile ilişkisine odaklanılmakta; diğer bir deyişle Kelbî'nin râvisi olduğu *Tefsîru İbn 'Abbâs* veya *Tenvîrü'l-mikbâs* adlı eserin aidiyeti meselesi tartışılmaktadır.⁵

¹ İlgili çalışmalar için bk. İsmail Cerrahoğlu, "Kelbî, Muhammed b. Sâib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/205-206; Ali Karataş, "Kelbî ve Yorumları", *Kur'ân ve Yorumu -İlk Üç Yüz Yıl- 2*, ed. Halil Rahman Açar (Ankara: İlim Dallarının Düşünce Temellerini Araştırma Enstitüsü Yayını, 2019), 1-15; Hidayet Aydar, "Hicrî İkinci Asırda Tebe-i Tâbiîn'in Tefsirdeki Yeri", *Hicri İkinci Asırda İslami İlimler 2*, ed. Hidayet Aydar vd. (Ankara: İksad Uluslararası Yayınevi, 2022), 122-123.

² İlgili çalışma için bk. Kerim Özmen, "Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ında Muhammed b. Sâib el-Kelbî'ye Atfedilen Tefsir Verileri Üzerine Bir İnceleme", *Vakıf İnsan Sabri ÖZPALA'ya Armağan*, ed. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Seçil Ofset, 2024), 341-377.

³ İlgili çalışma için bk. Hüseyin Halil, *Tefsîru'l-Kelbî ve Tefsîru İbn Abbâs (TİA) İlişkisi* (Ankara: Nobel Bilimsel, 2024).

⁴ İlgili çalışmalar için bk. Hâlid b. Yûsuf b. 'Ömer el-Vâsıl, "Tefsîru Etbâ'it-Tâbiîn: 'Alâmuhû ve Me'âlimuhû", *Mecelletü Ma'hedi'l-İmâmi's-Şâtibî* 13 (Cemâziyelâhîr 1433), 119-124; Hâlid b. Yûsuf el-Vâsıl, *Tefsîru Etbâ'it-Tâbiîn: Arz ve Dirâse* (Riyâd, Merkezü Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 1437), 46-61; Fâtîma Yûsuf 'Ömer Vâsıl, *Akvâlî Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî el-mütevaffâ 'âm 146 h. fi't-tefsîr - cem'an ve dirâseten min evveli sūrati'l-Fâtiha ilâ âhiri sūrati'l-Kehf* (Medine, Câmi'tü'l-Medîne el-Âlemiyye, Doktora Tezi, 1438/2018).

⁵ İlgili çalışmalar için bk. Andrew Rippin, "Tafsîr Ibn 'Abbâs and Criteria for Dating early Tafsîr Texts", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 19 (1994), 38-83; Marco Schöller, "Sira and Tafsîr: Muhammad al-Kalbî on the Jews of Medina", *The Biography of Muhammad*, ed. Harald Motzki (Leiden: Brill, 2000), 18-48; Nosrat Nilsaz, "The al-Wâdiḥ Tafsîr: Further Evidence for Author Identification, Relationship with Tafsîr al-Kalbî, and Literary Analysis", *Der Islam* 95 (2018), 401-428.

Konumuzla doğrudan ilişkili olan tek akademik çalışma, Mesut Kaya tarafından 2022 yılında telif edilen *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları* adlı kitap içerisinde yer alan “Taberî, Tefsirinde Kelbî ve Mukâtil b. Süleyman’dan Rivayet Nakletmiş midir?” başlıklı bölümdür. Yazar, Kelbî hakkındaki bazı değerlendirmeleri aktardıktan sonra Taberî’nin ondan nakilde bulunduğu tarikler üzerinde durmaktadır. Buradan hareketle Taberî’nin, Kelbî’ye ait tefsire sahip olmadığı; dolayısıyla ondan ikincil kaynaklar aracılığıyla nakilde bulunduğu sonucuna ulaşmaktadır.⁶ Ancak söz konusu çalışmada, mesele daha çok kaynak tespiti ve isnad zinciri üzerinden ele alınmış; Taberî’nin Kelbî’den nakline ilişkin görüş farklılıkları mevcut verilerden hareketle bir tartışmaya dâhil edilmemiştir.

Literatürde; Taberî’nin Kelbî’yi tamamen dışladığı, ondan yalnızca tarih alanında yararlandığı, hem tefsir hem tarih sahasında kendisinden istifade ettiği ve tefsirinde ona hiç yer vermeyip sadece tarih eserinde ondan faydalandığı şeklinde birbirinden farklı dört temel yaklaşım bulunmaktadır. Bu görüş farklılıkları, büyük ölçüde Taberî tefsirinde yer alan Kelbî atıflarının nicelik ve nitelik bakımından sistematik biçimde analiz edilmemesinden; ayrıca klasik kaynaklardaki bazı ifadelerin bağlamından kopuk şekilde okunmasından kaynaklanmaktadır.

Bu makale, söz konusu tartışmaları Taberî tefsirindeki veriler üzerinden yeniden ele almayı amaçlamakta ve temelde şu soruya cevap aramaktadır: “Taberî, *Câmi u'l-beyân*'da Kelbî’den nasıl ve hangi ölçüde istifade etmiştir?” Mevcut literatürde Taberî tefsirindeki Kelbî nakillerinin müstakil bir araştırmaya konu edilmemesi, bu incelemeyi gerekli kılmaktadır. Çalışmanın temel iddiası, Taberî’nin Kelbî’yi bütünüyle reddetmediği; aksine ehl-i hadisin oluşturduğu eleştirel atmosferi gözeterek onun görüşlerinden istifade ettiği yönündedir. Bu bağlamda çalışmada, Kelbî’nin açık veya örtük biçimde yer aldığı nakiller tespit edilerek Taberî’nin bu tutumunun arka planı değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1. Kelbî’nin Hayatı ve İlmî Kişiliği

1.1. Hayatı

Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfi, 66/685 yılından önce Kûfe’de doğmuştur. Künyesi Ebü’n-Nadr’dır. Babasına nispetle İbnü’s-Sâib diye de anılmaktadır. Pek çok mensubu olan Kudâa kabilesinin Kelb b. Vebere kolundandır.⁷ Meşhur bir zat⁸ olmasına rağmen Kelbî’nin hayatı hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Kaynaklar, dedesi Bişr b. ‘Amr’ın, oğulları Sâib, Ubeyd ve Abdurrahman ile birlikte Cemel ve Siffin savaşlarında Hz. Ali’nin yanında yer aldığını; babasının da Mus‘ab b. Zübeyr (ö. 72/691) ile birlikte öldürüldüğünü aktarmaktadır.⁹ Kendisi de 82/701 yılında, İbnü’l-Eş‘as’ın vali Haccâc’a isyanı sonrasında meydana gelen Deyrülcemâcim savaşına, İbnü’l-Eş‘as’ın yanında katılmıştır. Yaklaşık 80 yıl yaşayan Kelbî,

⁶ Mesut Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2022), 311-317.

⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d b. Menî’ ez-Zührî, *Kitâbü’l-Tabakâtü’l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1421/2001), 8/478; Ebü’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâ ü ebnâ iz-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sadr, 1391/1971), 4/309-311; Fuat Sezgin, *Arap-Islam Bilimleri Tarihi*, çev. Heyet (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayıncılık, 2015), 1/38; Cerrahoğlu, “Kelbî”, 25/205.

⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü’l-Müfessirin* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2015), 1/295.

⁹ Bişr, Kelbî’nin dedesi; Sâib, Kelbî’nin babası; Ubeyd ve Abdurrahman da Kelbî’nin amcalarıdır. Aynı olay bazı çalışmalarda Bişr b. Amr’ın, kardeşleri Ubeyd ve Abdurrahman’la birlikte savaşa katıldıkları şeklinde geçmektedir. Halbuki kaynaklardaki bilgiye göre Ubeyd ve Abdurrahman, Bişr’in kardeşleri değil oğullarıdır. Karşılaştırma için bk. İbn Sa’d, *Tabakât*, 8/478-479; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, 4/311; Cerrahoğlu, “Kelbî”, 25/205; Karataş, “Kelbî ve Yorumları”, 2; Halil, *Tefsiru’l-Kelbî ve Tefsiru İbn Abbâs (TLA) İlişkisi*, 7.

146/763 tarihinde Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (ö. 158/775) hilafeti yıllarında doğduğu yer olan Kûfe'de vefat etmiştir.¹⁰

1.2. İlmî Kişiliği

Tebeu't-tâbiîn neslinden sayılan¹¹ ve kaynaklarda “*el-allâme*”, “*el-ahbârî*”, “*en-nessâbe*”, “*el-müfessir*” nisbeleriyle tanıtılan Kelbî; ensâb, tarih, dil ve tefsir alanlarında önemli bir isimdir.¹² Coğrafya, meşhur olaylar-günler (أيام العرب), Arap kültürü ve edebiyatı (أحاديث العرب) konusunda da bilgin olduğu söylenmektedir.¹³ Kelbî, özellikle tefsir ve ensâb ilminde ön plana çıkmıştır.¹⁴ Ensâb, dil ve tarih alanlarında ilerlemesi, Şam'daki kabilesi sayesinde olmuştur. Önde gelen ensâb alimlerinin ilki sayılmış ancak bu alanda eser telif etmemiştir. Birikimi oğlu Hişam'a (ö. 204/819 [?]) intikal etmiş ve Hişam'ın yazdığı 150'ye yakın esere yansımıştır.¹⁵ Çok yönlü bir alim olduğu görülen Kelbî; Cerîr'den (ö. 110/728 [?]) şiirler aktarmış, Ferezdak'ın (ö. 114/732) *Neķā'iz*¹⁶ türündeki şiirlerini de bizzat kendisinden okumuştur.¹⁷

Kardeşleri Süfyân ve Seleme başta olmak üzere Asbağ b. Nübâte, Ebû Sâlih Bâzâm¹⁸ ve tâbiîn neslinin meşhur isimlerinden Âmir eş-Şa'bî (ö. 104/722) Kelbî'nin hocalarıdır.¹⁹ Ayrıca meşhur şairler Cerîr ve Ferezdak da onun hocalarındandır.²⁰ Kaynaklarda hocalarıyla

¹⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/479; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/310. Kelbî'nin 150'li yılların başında vefat ettiği de söylenmiştir. Bk. Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1411/1991), 9/268.

¹¹ Vâsil, “Tefsîru Etbâ'it-Tâbiîn: 'Alâmuhû ve Me'âlimuhû”, 119, dip. 2; Müsâ'id b. Süleymân et-Tayyâr (ed.), *Mevsûatü't-Tefsîri'l-Me'sûr* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1439/2017), 1/189, 238.

¹² İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/479; Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 299; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/309; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982), 6/248; Şemsüddîn Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983), 2/149; Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Mustafa Özel - Muammer Erbaş (İzmir: Birleşik Matbaacılık, 2005), 9; Cerrahoğlu, “Kelbî”, 25/205; Aydar, “Hicrî İkinci Asırda Tebe-i Tâbiîn'in Tefsirdeki Yeri”, 122.

¹³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/479; Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Mısır: Dârü'l-Me'ârif, 1387/1967), 11/652; Nedîm, *el-Fihrist*, 299; Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 1/38.

¹⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/479; Taberî, *Târîh*, 11/652; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/309; Zehebî, *Siyer*, 6/248; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/149; Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 9.

¹⁵ Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-mü'errihûn* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1983), 190-191; Cerrahoğlu, “Kelbî”, 25/205.

¹⁶ İsmail Cerrahoğlu, aynı ifadeyi “Ferezdak'ın *Neķā'iz*'ini bizzat kendisinden okudu” şeklinde aktarmaktadır. (Cerrahoğlu, “Kelbî”, 25/205.) Bu aktarımda *Neķā'iz*, sanki bir eser adı gibi sunulmaktadır. Oysa bu kavram, Arap edebiyatında belirli bir şiir türünü ifade etmektedir. Nitekim bir şiir esas alınarak, onunla aynı vezin ve kafiyede olmakla birlikte anlam bakımından tam zıddı olacak şekilde nazmedilen şiir veya kasideye Nakîza (ç. Nakâ'iz) adı verilmektedir. (Turgay Gökgöz, “Arap Şiirinde Nakîza Türü”, *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 20/51 (2020), 35.)

¹⁷ İbn Hallikân'ın aktardığı bilgiye göre Kelbî, söz konusu şiirleri Ferezdak'ın kendisini ve kabilesini hicvetmesinden korktuğu için okumuş ve ihtiyaç duyduğu bir şey bulamadığını söylemekten de geri durmamıştır. (Bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/310.) Bu değerlendirme onun salt nakilci bir zihin yapısına sahip olmadığını da göstermektedir.

¹⁸ Bu zatın isminin, Ebû Sâlih Bâzâm olduğu da söylenmektedir. Bk. Ebü Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Hâtim Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1372/1952), 2/431; Zehebî, *Siyer*, 5/37.

¹⁹ Cemâlüddîn Ebü'l-Haccâc Yûsuf el-Mizî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1992), 25/247; İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/270.

²⁰ Zehebî, *Siyer*, 6/249.

ilişkisinin ve onlardan istifadesinin mahiyetine dair bilgiler bulunmamaktadır.²¹ Ancak Kelbî'nin tefsir nakilleri incelendiğinde, Ebû Sâlih Bâzâm isminin ön plana çıktığı görülmektedir.

Kelbî'nin öğrencilerinin sayısı bir hayli fazladır.²² İstifade oranlarının mahiyetine vakıf olamasak da pek çok ismin Kelbî'den ders aldığı söyleyebiliriz. Ondan nakilde bulunanlar arasında Abdülmelik b. Cüreyc (ö. 150/767), Muhammed b. İshâk b. Yesâr (ö. 151/768), Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Hammâd b. Seleme (ö. 167/784), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Kâzî Ebû Yûsuf el-Kûfi (ö. 182/798), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Muhammed b. Mervân es-Süddî es-Sağîr ve oğlu Hişam b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî gibi meşhur isimler bulunmaktadır.²³ Kelbî'nin, sayısı 35'e ulaşan talebelerinden birçoğunun, muhaddis kimlikleriyle ön plana çıkması dikkat çekicidir.

1.2.1. Hadis İlmi Açısından

Hadis alimlerinin Kelbî hakkındaki kanaatleri genel itibarla olumsuzdur. O, cerh ve ta'dîl eserlerinde; "kezzâb" (yalancı),²⁴ "metrûkü'l-hadîs" (hadisi terk edilen),²⁵ "leyse bi-şey" (hiçbir şey değil),²⁶ "zâhibü'l-hadîs" (hadisi, güvenilirlik vasfını kaybeden),²⁷ "leyse bi-sikatin" (güvenilir değil),²⁸ "sâkt" (güvenilirlik vasfını kaybeden),²⁹ "zayıf"³⁰ terimleriyle nitelenmiş ve hadisin yazılmayacağı (lâ yüktebü hadîsühû) belirtilmiştir.³¹ Kelbî için kullanılan bu cerh ifadelerinin ortak özelliği, râvinin zayıf olduğunu belirtmek amacıyla kullanılmalarıdır.³²

Buhârî (ö. 256/870); Yahyâ b. Saîd (ö. 198/813) ve Abdurrahman b. Mehdî'nin (ö. 198/813-14) Kelbî'nin rivayetini terk ettiklerini söylemektedir.³³ İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), babası Ebû Hâtim er-Râzî'ye (ö. 277/890) Kelbî'yi sorduğunda onun şöyle cevap verdiğini

²¹ Kelbî'nin yaşadığı dönem açısından düşünüldüğünde hocaları ifadesi, nakilde bulunduğu kişiler anlamına gelmektedir. Nitekim kaynaklarda bu durumu ifade etmek için "روى عن" ifadesi kullanılmaktadır.

²² Kelbî'nin yaşadığı dönem açısından düşünüldüğünde öğrencileri ifadesinin, kendisinden nakilde bulunan kişileri kapsayan geniş bir anlama geldiğini söyleyebiliriz. Nitekim kaynaklarda bu durumu ifade etmek için "روى عن" ifadesi kullanılmaktadır.

²³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/247; İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/270.

²⁴ Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fi du'afâ'ir-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Mu'avvið (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997/1418), 7/277; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/268; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1382/1963), 3/559.

²⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/277; Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdulkâdir (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1406/1986), 4/2222; Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-İlelü'l-vâride fi'l-eğâdîşin-nebeviyye*, thk. Mahfûzürrahman Zeynüllah es-Selefi (Riyâd: Dâru Taybe, 1405/1985), 6/193; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/559; Şihâbüddin Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 9/180.

²⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/271; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muḥaddîşîn*, thk. Hamdî Abdülmeccid es-Selefi (Riyâd: Dârü's-Sumay'î, 1420/2000), 2/264; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/248; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/268.

²⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/271.

²⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/264; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/251; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/559.

²⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/277.

³⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/248; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/180.

³¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/251.

³² Mehmet Efendioğlu, "Metrûk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/415.

³³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, thk. Muhammed b. Salih b. Muhammed ed-Debbâsî (Riyâd: en-Nâşiru'l-Mütemeyyiz, 1440/2019), 1/101; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/248; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/557; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/179. İbnü'l-Müsennâ (ö. 252/866) da Yahyâ ve Abdurrahman'ın Kelbî'den nakletmediğini söylemektedir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *Cerh ve't-ta'dîl*, 7/271; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/277; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/248; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/178.

aktarmaktadır: “İnsanlar, Kelbî'nin hadislerini terk etme hususunda icmâ ettiler.”³⁴ Sâcî de Kelbî'yi, Şîlikte aşırıya kaçtığı gerekçesiyle “zayıf” olarak nitelemekte ve nakil ehlinin onun rivayetlerini terk etme ve eleştirme hususunda ittifak ettiklerini söylemektedir.³⁵ Mu'temir b. Süleyman'ın (ö. 187/803), babası Süleyman b. Tarhân'dan (ö. 143/761) aktardığına göre Kelbî, Kûfe'deki iki yalancıdan biridir.³⁶ Mu'temir'in, Leys b. Ebî Süleym'den aktardığı diğer bir nakilde ise söz konusu iki yalancıdan biri Kelbî, diğeri Muhammed b. Mervân es-Süddî'dir.³⁷

İbn Hibbân; Süfyân-ı Sevrî ve Muhammed b. İshâk'ın, Kelbî'den nakilde bulunurken tanınmaması için³⁸ Ebü'n-Nadr künyesini kullandıklarını söylemektedir. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) de Atıyye el-Avfi'nin (ö. 111/729-30) Kelbî'den tefsir dersleri aldığını ve ondan Ebû Saîd künyesiyle aktarımda bulunduğunu belirtmektedir. İbn Hibbân'a göre Atıyye, bu şekilde nakillerin Ebû Saîd el-Hudrî'den aktarıldığı izlenimi vermek istemiştir.³⁹ Ortaya çıkan bu durum, Kelbî hakkındaki olumsuz değerlendirmelerin sonucu gibi görünmektedir.

Ebû Âsım en-Nebîl'in (ö. 212/828) aktardığına göre Süfyân-ı Sevrî, Kelbî'nin ona, “*ben-den Ebû Sâlih > İbn Abbas kanahyla aktardıkların yalandır, bunları nakletme*” dediğini iddia etmektedir.⁴⁰ Naklin bir başka versiyonunda Süfyân, Ebû Sâlih'in Kelbî'ye, “*benim İbn Abbas'tan aktardıklarına dikkat et, onları aktarma*” dediğini söylemektedir.⁴¹ İbn Mehdî kanahyla gelen bir başka nakle göreyse Kelbî Süfyân'a, “*Ebû Sâlih'ten aktardığım her şey yalandır*” demektedir.⁴² Muhtemelen bu sebeple Süfyân, insanları Kelbî'den sakındırmaktadır. Ona, kendisinin niçin Kelbî'den nakilde bulunduğu sorulduğundaysa “*ben onun doğrusunu yalanından ayırabiliyorum*” demiştir.⁴³ Süfyân'ın insanları Kelbî'den sakındırmasının bir başka sebebi de onun tefsir tarzından hoşlanmayışı olabilir. Vekî'nin aktardığına göre Süfyân, Kelbî gibi sûreyi başından sonuna kadar tefsir edenleri beğenmemektedir.⁴⁴

Yahyâ b. Ya'lâ, Zâide b. Kudâme'nin (ö. 161/777) Kelbî'nin hadislerini terk ettiğini söylemektedir.⁴⁵ Zâide'ye bu durumun sebebi sorulduğunda cevaben, önceleri Kelbî'nin yanına sık sık gittiğini ve kendisinden tefsir dersleri aldığını ancak Kelbî'den işittiği bir hadiseden sonra ondan nakilde bulunmamaya yemin ettiğini söylemektedir. Bahis konusu olaya göre Kelbî bir gün hastalanır ve bildiği her şeyi unuttur. Daha sonra ehl-i beyte gider, ağzına tükürürler ve unuttuğu her şeyi hatırlar.⁴⁶ Rivayetin farklı bir versiyonunda ehl-i beyt Kelbî'ye süt içerir ve o

³⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/271.

³⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/180-181.

³⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/270; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/248.

³⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/248. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/178. Leys'ten gelen naklin farklı bir varyantı için bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/263.

³⁸ “Tedlîsü's-şü'yûh” adı verilen bu durum; râvinin, hocasını bilinen adı dışında fazla bilinmeyen bir isim, künye, lakap ya da nisbe ile zikretmesidir. Bk. Bünyamin Erul, “Tedlîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/263.

³⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*, thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbas (Riyâd: Dâru'l-Hânî, 1422/2001), 1/548; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/262.

⁴⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/271; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/179-180.

⁴¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/275. Buhârî'de geçen nakle göre Kelbî, Ebû Sâlih'in kendisine “sana naklettiğim her şey yalandır” dediğini aktarmaktadır. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/369.

⁴² İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/276; Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, 3/557.

⁴³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/276; Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, 3/557.

⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/270; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/250.

⁴⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/277. Rivayetin farklı bir versiyonunda Yahyâ, Zâide'nin İbn Ebî Leylâ, Câbir ve Kelbî'den nakilde bulunmadığını söylemektedir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/249. Rivayetin bir başka varyantındaysa Zâide, dört kişinin hadisini terk edin diyerek söz konusu isimlerin Haccâc, Câbir, Humeyd ve Kelbî olduklarını belirtmektedir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/268.

⁴⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/270; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/277; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/249; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/179.

bildiklerini geri kazanır.⁴⁷ Bir başka varyantındaysa bal içirirler ve Kelbî ilimle dolar. Zâide, bu olayı aktardıktan sonra “*Resulullah hakkında yalan söyleyen bir adamdan nakilde bulunmamı mı bekliyorsunuz?*” diyerek tepkisini ortaya koymaktadır.⁴⁸

Kelbî hakkında daha ağır ifadeler de kullanılmıştır. Ebû Avâne, Kelbî'nin kişiyi küfre sokacak şeyler söylediğini aktarmakta; Ebû Cez' ise Kelbî'nin açıkça kafir olduğunu söylemektedir. Kelbî'nin küfürle itham edilme sebebiyse kendisinden duyulduğu iddia edilen şu cümlelerdir: “*Cebrâil, Hz. Peygamber'e vahyedyordu. Hz. Peygamber ihtiyaç gidermek için kalktığına yerine Ali geçti ve Cebrâil ona vahyetti.*”⁴⁹ Yezîd b. Zürey' (ö. 182/798), bu cümleleri Kelbî'den işitmediğini ancak onun göğsüne vurarak, “Ben Sebeî'yim! Ben Sebeî'yim!” dediğini gördüğünü söylemektedir.⁵⁰

Kelbî'nin, yaşlandığında unutmaya hastalığına (nisyan) düşer olduğu söylenmektedir. Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821) onun, sakalını kısalttırmak için hacamatçıya gittiğini ve sakalının bir kısmını tutup, kesilmesi için başka bir kısmını gösterdiğini aktarmaktadır.⁵¹ Bu durum Kelbî'nin hastalığının boyutunu göstermektedir. Nitekim o hem sakalını kestirmek için berber yerine hacamatçıya gitmiş hem de sakalının, kesilmesini istediği kısmı tarif edememiştir. Mecazi bir kullanım da olabileceğini düşündüğümüz bu anlatım, her halükârda Kelbî'nin yaşlılık yıllarında akıl sağlığını kaybettiği anlamına gelmektedir.⁵²

Buraya kadar aktardıklarımız üzerinden Kelbî hakkındaki ithamların iki ana sebep etrafında şekillendiğini söyleyebiliriz: Yalancılık ve mezhebi mensubiyetiyle alakalı iddialar. Kelbî'nin yalancılıkla itham edilmesi de üç sebebe dayanmaktadır. Birincisi, bizzat kendisinin yalancı olduğunu deklare etmesidir. Süfyân'ın dile getirdiği bu iddiayı anlamlandırmak zordur. Zira akli başında bir insanın kendi eylemini geçersiz kılacak böylesi bir sözü söylemesi makul görünmemektedir. Ancak Ebû Sâlih, Kelbî'ye İbn Abbas'tan aktardığı her şeyin yalan olduğunu söyleyince Kelbî'nin de doğal olarak onun aracılığıyla İbn Abbas'tan aktardıklarının yalan olacağı kanaatine vararak böyle bir cümle kurabileceği düşünülebilir. Fakat bu sefer de aynı anlamsız tavra düşen Ebû Sâlih olmaktadır. Ayrıca İbn Adî (ö. 365/976), Kelbî'nin Ebû Sâlih'ten aktardıkları arasında münkerler olduğu gibi makbul rivayetlerin de yer aldığını dile getirmektedir.⁵³ O halde yalancılık ifadesiyle sınırlı bir alanın kast edildiğini söyleyebiliriz. Bu sınırlı alan, Kelbî'nin Ebû Sâlih nakillerinin bir kısmını içermektedir. Dolayısıyla burada mutlak bir yalancılıktan ziyade belirli rivayetlerde ortaya çıkan bir zaafın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Bu zaafın da Kelbî'nin nisyanla malul olduğu yaşlılık yıllarına tekabül ettiğini düşünmek mümkündür. Nitekim Süfyân'ın, yalancı olduğunu söylemesine rağmen hala Kelbî'den nakilde bulunması ve onun yalanını doğrusundan ayırabildiğini söylemesi de kanaatimizi destekler niteliktedir. Zira Kelbî başlangıçtan itibaren yalancı biri olsaydı Süfyân'ın ondan hiç nakilde bulunmaması gerekirdi. Aksi düşünülürse Süfyân kendisiyle çelişmiş olacaktır.

⁴⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/264.

⁴⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/268.

⁴⁹ Rivayetin Ebû Avâne'den aktarılan farklı bir versiyonuna göre Cebrâil, Hz. Peygambere vahyi imla ettiriyordu. Hz. Peygamber tuvalete gidince Cebrâil, Ali'ye imla ettirmeye devam etti. Bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/263; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/558.

⁵⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/249; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/179.

⁵¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/271; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/251; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/267; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/556. Ebû Muâviye'nin aktardığına göreyse Kelbî sakalını, üstünü kısaltmak için tuttuğunda altını kısaltmaktadır. Bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/275.

⁵² Ayrıca Kelbî Ebû Muâviye'ye, hiç kimsenin ezberlemediği kadar ezberlediğini hiç kimsenin unuttuğu kadar unuttuğunu söylemektedir. (bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/275.) Bu ifade, nisyan problemine işaret edebileceği gibi ilmi birikiminin genişliğini vurgulayan mübalağalı bir ifade olarak da değerlendirilebilir.

⁵³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/284.

Kelbî'nin yalancılıkla itham edilmesinin ikinci sebebi, nakillere ziyade yapmasıdır. Asmaî'nin (ö. 216/831), Kurre b. Hâlid'den (ö. 154/770) aktardığına göre insanlar Kelbî'nin yalancı olduğunu düşünmekteydiler. Kurre'nin bu durumu ifade etmek için kullandığı “يزرف” fiili bir yerde “يكنب”, bir başka yerde ise “الزيادة” şeklinde açıklanmaktadır.⁵⁴ Dolayısıyla yalanla kast edilen, söze ziyade yapılmasıdır. Kelbî'nin nakillere ziyade yapmasının hadisçiler tarafından eleştirilmesi anlayışla karşılanmalıdır. Çünkü hadis ilminin temelini oluşturan isnadın gayesi, sözü sahibine ulaştırmaktır.⁵⁵ Söze ziyade yapıldığında ise sözün hangi kısmının kime ait olduğu bilinemeyeceğinden dolayı bu gaye zedelenmiş olmaktadır. Ancak bu durum tefsir için bir problem teşkil etmemektedir. Zira tefsirde aslanan bilginin aktarılmasıdır.⁵⁶ Nitekim tefsirdeki esnek otorite telakkisine bağlı olarak İbn Abbas'ın talebeleri olan birçok müfessirin görüşleri aktarırken ilavede buldukları söylenmektedir.⁵⁷ Ayrıca İbn Abbas'a nispet edilerek nakledilen bir görüş, ona ait olmasa da ilmi açıdan kıymetsiz değildir. Değersiz olan şey; sözün, sahibinden başkasına isnad edilmesidir. Yoksa görüşün kendisi re'y veya icthad olarak değerli ve çoğu zaman da doğrudur.⁵⁸

Kelbî'nin yalancılıkla itham edilmesinin üçüncü nedeni, aklen ve dinen kabulü mümkün olmayan cümleler kurduğunun iddia edilmesidir. Söz konusu cümlelerden biri, Kelbî'nin unuttuklarını hatırlamasıyla alakalı ehl-i beytle arasında geçen olay bağlamında dile getirdiği ifadeler; diğeri ise Cebrâil'in Ali'ye vahyettiğini veya vahyi imla ettirdiğini söylemesidir. İki olay hakkında verilen bilgilerin de hakikaten akli selim bir Müslümandan sadır olması mümkün görünmemektedir. Ancak Kelbî bu cümleleri kurarken akıl sağlığı yerinde midir? Bu cümleleri nisyandan önce mi yoksa sonra mı kurmuştur? Ehl-i beytle arasında geçen olayı aktarırken hasta olduğunu bizzat kendisi söylemektedir. Hastalık sebebiyle hayal veya halüsinasyon eseri böyle bir şey gördüğünü sanmış ve bilinci yerinde değilken bunu dile getirmiş olabilir. Ayrıca olayı aktaran Zâide, öncesinde Kelbî'nin yanına sık sık gittiğini ve ondan dersler aldığını kendisi söylemektedir. Dolayısıyla bu durum Kelbî'nin, yalancılık gibi hayatının geneline şamil kılınacak bir sıfatla itham edilmesi için yeterli değildir. Kelbî'nin Ali'ye vahyedilmesi hususundaki cümlelerinin de nisyandan sonrasına hamledilmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Çünkü söz konusu cümleler akıl sağlığı yerinde bir Müslüman'ın kurabileceği cümleler değildir. Bir başka deyişle Kelbî'nin bunları söylediğine inanmak onun Müslüman olmadığına inanmak anlamına gelecektir. Ayrıca söz konusu ifadeleri Kelbî'den işitmediğini söyleyenler de vardır. Bununla birlikte Kelbî'nin tefsire dair görüşlerini incelediğimizde böyle bir bakış açısına sahip olduğuna dair herhangi bir emareye rastlayamadığımızı da belirtmeliyiz.⁵⁹

Sonuç olarak Kelbî'nin eleştirilen tarafının, hadisçi perspektifinden ve nisyandan sonrası ortaya çıkan durumun genele teşmil edilmesinden kaynakladığını söyleyebiliriz. Nitekim İbn Adî, Kelbî > Ebû Sâlih > İbn Abbas kanalıyla birçok nakil aktarmış ve Kelbî'nin özellikle Ebû Sâlih'ten aktardığı pek çok sahih hadis olduğunu söylemiştir. Ayrıca Şu'be, Sevrî, İbn Uyeyne,

⁵⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/271; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/277.

⁵⁵ Raşit Küçük, “İsnad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/154.

⁵⁶ Saliha Türcan, *Rivâyet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü* (Ankara: TDV Yayınları, 2021), 39-40, 89; Ömer Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), 278.

⁵⁷ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 122, 281.

⁵⁸ Ahmed Emîn, *Fecrül-İslâm* (Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2011), 223; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm* (Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2011), 492. Ayrıca bk. Özmen, “Mâturîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ında Muhammed b. Sâib el-Kelbî'ye Atfedilen Tefsir Verileri Üzerine Bir İnceleme”, 345.

⁵⁹ Kelbî'nin mezhebi mensubiyetiyle alakalı iddialar ve eleştirisi için bk. Halil, *Tefsîru'l-Kelbî ve Tefsîru İbn Abbâs (TİA) İlişkisi*, 17-20; Burhan Yazıcı, *Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin Tefsirciliği* (Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 24-27.

Hammâd b. Seleme, İsmail b. Ayyâş, Hüseyim gibi birçok güvenilir (sika) ismin ondan nakilde bulunduğunu, özellikle Ebû Sâlih > İbn Abbas kanalı olmak üzere hadisleri arasında münkerlerin de olması sebebiyle “zayıflar” arasında meşhur olduğunu ve hadislerinin yazılabileceğini ifade etmiştir.⁶⁰

1.2.2. Tefsir İlmi Açısından

Muhaddisler tarafından eleştirilmesine rağmen Kelbî'nin tefsirdeki otoritesi, yaşadığı dönemden itibaren kabul edilmektedir. O, kaynaklarda “müfessir”, “tefsir alimi”, “tefsir sahîbi” (sâhibü't-tefsîr) ve “tefsir otoritesi” (el-İmâm fi't-tefsîr) gibi sıfatlarla nitelenmektedir.⁶¹ Anlatıldığına göre Süleyman b. Ali, Kelbî'yi Kûfe'den Basra'ya getirtip evinde ağırlamış ve onu, insanlara Kur'ân'ın tefsirini yazdırmakla görevlendirmişti. Berâe (Tevbe) sûresinin bir âyetine gelince Kelbî, âyeti bilinenin aksine tefsir etti ve oradakiler de “Bu tefsiri yazmayacağız.” dediler. Bunun üzerine Kelbî, “Vallahi, siz bu âyetin tefsirini Allah'ın indirdiği şekilde yazana kadar bir harf dahi yazdırmam!” diyerek cevap verince mesele Süleyman b. Ali'ye taşındı ve o da “Söylediği gibi yazın, onun dışındakileri bırakın.” dedi.⁶² Bu aktarım hem Kelbî'nin tefsirdeki kıymetini ortaya koymakta hem de onun tefsire dair görüşlerinin derse katılanlar tarafından kayıt altına alındığını göstermektedir.⁶³

Katâde, “Tefsir (sahasında) Kelbî ile yarışacak birini görmüyorum.” demektedir.⁶⁴ Katâde vefat ettiğinde Kelbî, yaklaşık olarak 40'lı yaşlarının sonunda veya 50'li yaşlarının başındadır. Bu durum Kelbî'nin tefsirdeki şöhretinin orta yaşlarından itibaren var olduğunu göstermektedir.⁶⁵ Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) Süfyân b. Uyeyne'ye, “Tefsiri (öğrenmek) istersen, Kelbî'ye sor.” dediği aktarılmaktadır. İbn Uyeyne bunun üzerine Kûfe'ye gitmiş ve Kelbî'yle görüşmüştür.⁶⁶

Hadisçiliği hususunda Kelbî'yi sert bir şekilde eleştirenler dahi onun tefsirdeki kıymetini itiraf etmektedir. Bu bağlamda İbn Adî, Kelbî'nin tefsirle maruf olduğunu, hiç kimsenin⁶⁷ onunki kadar uzun ve doyurucu bir tefsiri olmadığını, Mukâtil b. Süleyman'ın ondan sonra geldiğini ve Kelbî'nin Mukâtil'e tercih edildiğini söylemektedir. Sözlerine, Hammâd b. Seleme ve Süfyân b. Uyeyne gibi birçok güvenilir ismin Kelbî'den nakilde bulunduğunu belirterek devam eden İbn Adî, mezkûr isimlerin onun tefsirini beğendiklerini de ifade etmektedir.⁶⁸ Zehebî (ö. 748/1348), Kelbî'nin tefsirde özel bir isim (âyet) olduğunu söylemekte ve zayıflığına rağmen ilminin geniş olduğuna vurgu yapmaktadır.⁶⁹ Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), hadiste güvenilir sayılmayan kimselerden tefsir alınabileceğini söyledikten sonra Leys b. Ebî Süleym,

⁶⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/284.

⁶¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/479; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1992), 535; Nedîm, *el-Fihrist*, 299; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/309; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/267; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 2/149; Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 9.

⁶² Nedîm, *el-Fihrist*, 299.

⁶³ Karataş, “Kelbî ve Yorumları”, 6.

⁶⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hecer, 1422/2001), 1/87.

⁶⁵ Vâsıl, “Tefsîru Etbâ'i't-Tâbi'in: 'Alâmuhû ve Me'âlimuhû”, 123, dip. 3; Özmen, “Mâturîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ında Muhammed b. Sâib el-Kelbî'ye Atfedilen Tefsir Verileri Üzerine Bir İnceleme”, 343, dip. 11.

⁶⁶ Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/442.

⁶⁷ Zehebî bu ifadeyle, Kelbî'nin yaşadığı dönem olan hicrî 2. asırdaki müfessirlerin kast edildiğini söylemektedir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/267.

⁶⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/284.

⁶⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/267.

Cüveybir b. Saîd, Dahhâk ve Kelbî'nin adlarını zikredip onların hadislerinin beğenilmediğini fakat tefsirlerinin yazılabileceğini dile getirmektedir.⁷⁰

Kelbî'nin hadisçiliği eleştirilirken tefsirciliğinin kabul görmesi, hem tefsir ve hadis ilimlerinin nakil geleneklerinin birbirinden farklı⁷¹ olduğunu göstermekte hem de Kelbî'nin eleştirilen yönünün, müfessir kimliğinin hadis ilmi kriterleri üzerinden değerlendirilmesiyle bağlantılı olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim bazı isimler, Kelbî'nin tefsirciliğini de bu çerçevede eleştirmektedirler. Örneğin Ahmed b. Hanbel, Kelbî'nin tefsirinin başından sonuna kadar yalanla dolu olduğunu ve ona bakmanın dahi caiz olmadığını söylemektedir.⁷² Mervân b. Muhammed de Kelbî'nin tefsirinin batıl olduğunu ifade etmektedir.⁷³ Yahyâ b. Maîn'in ise "Irak'ta gömülmesi gereken bir kitap vardır ki o, Kelbî'nin Ebû Sâlih aracılığıyla İbn Abbas'tan naklettiği tefsirdir." dediği aktarılmaktadır.⁷⁴ Onların bu değerlendirmeleri ehl-i hadisin bilgi tasavvuruyla alakalı görünmektedir. Nitekim Ebû Hâtim er-Râzî'nin, Kelbî'yi eleştirdiği husus tam olarak ehl-i hadis perspektifinin prototipi mesabesinde. O, Kelbî'yi Hz. Peygamber'in tefsir etmediği âyetleri tefsir etmesi sebebiyle eleştirmektedir. Çünkü "İnsanlara indirdiklerimizi kendilerine açıklamak için ve (ola ki üzerinde) düşünürler diye sana da uyarıcı kitabı indirdik."⁷⁵ meâlindeki âyete göre Kur'ân'ın tefsiri Hz. Peygamber'in uhdesindedir ve o Kur'ân'ın tamamını tefsir etmemiş, ihtiyaç oranında açıklamada bulunmuştur. Eğer Allah Hz. Peygamber'i Kur'ân'ın tamamını tefsir etmekle görevlendirseydi bunu muhakkak gerçekleştirirdi. Bundan dolayı evla olan Hz. Peygamber'in tefsir etmediği âyetleri tefsir etmemektir.⁷⁶ Benzer bakış açısına sahip olduğunu düşündüğümüz Süfyân'ın da Kelbî gibi sûreyi başından sonuna kadar tefsir edenlerden hoşlanmadığı aktarılmaktadır.⁷⁷ Ancak Ehl-i hadisin Kelbî için çizdiği olumsuz imajın, birçok müfessir tarafından itibara alınmadığı görülmektedir. Onun nakilleri yaşadığı dönemden itibaren tefsirlerde belli oranlarda yer almaktadır.⁷⁸

2. Taberî Tefsirindeki Kelbî Nakillerinin Genel Görünümü

Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* adlı tefsirinde Kelbî'ye dair 55 atıf bulunmaktadır. Atıflardan 2'si Kelbî hakkında değerlendirme cümleleri içermektedir. Atıflardan 9'unda nakil, Kelbî kanalıyla İbn Abbas'a, 2'sinde Câbir b. Abdullah'a (ö. 78/697), 1'inde Hz. Peygamber'e, 1'inde Hz. Ali'ye, 1'inde Temîm ed-Dârî'ye (ö. 40/661), 1'inde de Ümmü Hânî bint Ebî Tâlib'e (ö. 50/670'ten sonra) ulaşmaktadır.⁷⁹ Geriye kalan 38 atıfsa Kelbî'ye nispet edilen nakillerden oluşmaktadır. Temîm ed-Dârî'den aktarılan

⁷⁰ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Delâ'ilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli şâhibi's-şerî'a*, thk. Abdülmu'tî Kal'acı (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1408/1988), 1/35-37; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdi el-Hatib el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkî'r-râvi ve âdâbî's-sâmi'*, thk. Mahmûd Tahhân (Riyâd: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1403/1983), 2/194.

⁷¹ Ali Karataş, *Tefsir Geleneğinde Rivâyet* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 43, 93, 95.

⁷² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/263; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, 2/163; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/558.

⁷³ İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/271.

⁷⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/197; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/126-127. (İbn Hacer'in eserinde yer alan İbnü'l-Kelbî ifadesi hata olmalıdır.)

⁷⁵ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 2017), en-Nahl 16/44. Çalışma boyunca verilecek âyet meâllerinde bu eserden faydalanılacaktır.

⁷⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/264-265.

⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/270; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/250.

⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Özmen, "Mâturîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ında Muhammed b. Sâib el-Kelbî'ye Atfedilen Tefsir Verileri Üzerine Bir İnceleme", 348-349; Yazıcı, *Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin Tefsirciliği*, 84-106.

⁷⁹ İbn Abbas nakilleri için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/61; 6/508, 512, 517, 520; 11/39, 134; 17/400; 24/548. Câbir nakilleri için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/221; 11/285. Hz. Peygamber'e ulaşan nakil için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/70. Hz. Ali nakli için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/311. Temîm ed-Dârî nakli için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 9/88. Ümmü Hânî nakli için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/414.

nakilde ve İbn Abbas'a ulaşan nakillerin 4'ünde Kelbî, Ebü'n-Nadr künyesiyle anılmaktadır.⁸⁰ Ümmü Hâmî'ye ulaşan naklin isnadında da Muhammed b. Sâib adıyla yer almaktadır.⁸¹

Câmi'ul-beyân'da Kelbî'ye dair hem olumlu hem de olumsuz ifadeler yer almaktadır. Taberî, mukaddimede Kur'ân'ın nâzil olduğu lehçeler bağlamında Kelbî > Ebû Sâlih > İbn Abbas tarikiyle aktardığı bir nakli, "nakliyle delil getirmenin caiz olmadığı kimsenin rivayeti" şeklinde nitelemekte; tefsir kategorilerine dair aynı tarikle Hz. Peygamber'e ulaşan bir başka nakil içinse "isnadı tartışmalıdır" değerlendirmesinde bulunmaktadır.⁸² Bu ifadelerin ilk bakışta olumsuz görüldüğü aşıkardır; ancak olumsuzluk doğrudan Kelbî'ye ya da nakillerin içeriğine yönelik değildir. Nitekim Taberî, senedi Hz. Peygamber'e ulaşan nakli aktarırken "bizim bu söylediğimizin benzeri Hz. Peygamber'den de rivayet edilmiştir"⁸³ demek suretiyle naklin ihtiva ettiği anlamı isabetli bulduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla o, söz konusu tarikin güvenilirliğiyle alakalı uyarıda bulunmaktadır. Bu durum, Taberî'nin Kelbî'ye yönelik yaklaşımının temel karakterini anlamak açısından önemli bir ipucu niteliğindedir.

Taberî, mukaddimede Kelbî hakkında değerlendirme cümleleri içeren iki nakle yer vermektedir. Birinci nakilde, "*Ve Allah adaletle hüküm verir.*"⁸⁴ meâlindeki âyetin tefsiri bağlamında İbn Abbas'tan "Allah, iyiliğe iyilikle; kötülüğe de kötülükle karşılık vermeye kadirdir." şeklinde bir görüş aktarılmaktadır. Görüşün aktarıldığı senette yer alan isimlerden Hüseyin b. Vâkîd, senetteki diğer bir isim olan A'meş'e, "Kelbî bu görüşü bana, 'Allah kötülüğe kötülükle; iyiliğe on katıyla karşılık vermeye kadirdir.' şeklinde aktardı." deyince A'meş, "*Şayet Kelbî'de olan ilim bende olsaydı; onu gelişigüzel nakletmezdim.*"⁸⁵ demiştir.⁸⁶ Tayyâr'a göre övgü mü yergi mi olduğu açık olmayan bu ifadeyi Hüseyin Halil yergi; Mesut Kaya ise övgü olarak değerlendirmiştir.⁸⁷ Zira Kaya'ya göre Kelbî'nin aktarımında A'meş'in tenkit edeceği bir husus bulunmamaktadır. Nitekim A'meş başka bir nakilde Kelbî'nin, müttakileri "büyük günah işlemekten kaçınanlar" şeklindeki açıklamasına "biz de aynı şekilde düşünüyoruz" diyerek katılmıştır.⁸⁸ Dolayısıyla söz konusu ifade de Kelbî'yi övmüş olması muhtemeldir.⁸⁹

İfade muğlak bir tarafın olduğunu itiraf etmekle birlikte biz de yergi olduğu kanaatindeyiz. Aslında bizce de Kelbî'nin aktarımında tenkit edilecek bir husus yoktur. Hatta "*Kim iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır; kim de kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır. Onlar haksızlığa uğratılmazlar.*"⁹⁰ âyeti ışığında değerlendirildiğinde oldukça isabetli bir yorum gibi görünmektedir. Ancak muhtemelen A'meş, Kelbî'yi aktardığı bilginin yanlışlığından dolayı değil rivayetleri doğru aktarmadığı için; diğer bir deyişle İbn Abbas'ın görüşüne ziyadede bulunması sebebiyle eleştirmektedir.⁹¹ Nitekim A'meş, hadisçi yönüyle de tanınan bir alimdir.⁹² Dolayısıyla sözün, sahibine doğru bir şekilde ulaştırılmasını önemsiyor olması tabiidir. Kelbî'nin diğer açıklamasına katılması ise her görüşüne katıldığı

⁸⁰ Taberî, *Câmi'ul-beyân*, 6/508, 512, 517, 520; 9/88.

⁸¹ Taberî, *Câmi'ul-beyân*, 14/414.

⁸² Taberî, *Câmi'ul-beyân*, 1/61, 70.

⁸³ Taberî, *Câmi'ul-beyân*, 1/70.

⁸⁴ el-Mü'min 40/20.

⁸⁵ İlgili ifadenin tercümesinde hakem önerisinden istifade edilmiştir. Katkıları için kendisine teşekkür ederim. Cümlelerin orijinali şu şekildedir: "لو أن الذي عند الكلبي عندي، ما خرج مني إلا بخير"

⁸⁶ Taberî, *Câmi'ul-beyân*, 1/86-87.

⁸⁷ Müsâ'id b. Süleymân et-Tayyâr, "Mukaddimetü Tefsiri't-Taberî-45", *YouTube* (28 Temmuz 2020), 21:21-23:49; Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*, 313; Halil, *Tefsîru'l-Kelbî ve Tefsîru İbn Abbâs (TİA) İlişkisi*, 22.

⁸⁸ Taberî, *Câmi'ul-beyân*, 1/238.

⁸⁹ Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*, 313-314.

⁹⁰ el-En'âm 6/160.

⁹¹ Benzer bir değerlendirme için bk. İbn Cerîr et-Taberî, *Taberî Tefsiri: Câmi'ul-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, çev. Mesut Kaya vd., ed. Mesut Kaya – Süleyman Narol (İstanbul: Beka Yayınları, 2023), 1/190, dip. 351.

⁹² Mücteba Uğur, "A'meş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/54.

anlamına gelmemektedir. Söz konusu görüşü doğru bulduğu için onaylamış olabilir. Nitekim Kelbî'nin İbn Abbas'a ulaşan sağlam tariklerle uyumlu görüşleri de mevcuttur.⁹³ Ayrıca yukarıda, ehl-i hadisten bazı isimlerin Kelbî nakillerine daha ılımlı yaklaştığından bahsetmiştik. A'meş'in de onlarla aynı bakış açısına sahip olması mümkündür.

Taberî'nin mukaddimede yer verdiği ikinci nakil, Katâde'nin "*Tefsir (sahasında) Kelbî ile yarışacak birini görmüyorum.*" şeklindeki sözüdür⁹⁴ ki bu ifadenin övgü olduğu açıktır. Buraya kadar aktardıklarımız üzerinden Taberî'nin, Kelbî'yi yerine göre hem övdüğünü hem de yediğini söyleyebiliriz ki bu, olağan bir durumdur. Ancak 38000⁹⁵ küsur isnadlı rivayeti içeren tefsirinin hacmi göz önünde bulundurulduğunda onun, övgü ifadeleri aktardığı Kelbî'den bu kadar az nakilde bulunması dikkat çekmektedir. İzahı zor görünen bu durum hakkında üç ihtimalden söz edilebilir. Birincisi, Kelbî'ye ait nakiller derli toplu bir şekilde iki kapak arasında değil, tefsir kaynaklarında dağınık vaziyette bulunmaktadır.⁹⁶ Bu açıdan bakıldığında Taberî'nin tedavülde olan Kelbî nakillerin önemli bir kısmını aktarmış olduğu düşünülebilir. Ancak Hûd b. Muhakkem el-Hevârî (ö. 280/893 civarı), Semerkandî (ö. 373/983) ve Sa'lebî (ö. 427/1035) gibi müfessirlerin tefsirlerinde yer alan Kelbî nakillerinin sayısı dikkate alındığında bu ihtimalin mevcut tabloyu açıklamakta yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Hevârî'nin tefsirinde 506, Semerkandî'nin tefsirinde 523, Sa'lebî'nin tefsirinde ise 633 Kelbî nakli yer almaktadır.⁹⁷ Hatta muhtasarları esas alınarak bir sayı verilecek olursa Taberî'den yaklaşık bir asır önce yaşamış olan Yahyâ b. Sellâm'ın (ö. 200/815) tefsirinde 524 Kelbî nakli bulunmaktadır.⁹⁸ Bu veriler, tedavülde olan Kelbî nakillerinin en az 500 civarında olduğunu göstermektedir.⁹⁹ Ancak Taberî tefsirinde bu nakillerin çok az bir kısmı nakledilmektedir.

İkincisi, Kelbî'nin eseri Taberî'nin elinde mevcut değildir. Diğer bir deyişle o, Kelbî nakillerini ikincil kaynaklardan aktarmaktadır.¹⁰⁰ Dolayısıyla kullandığı kaynaklarda olduğu kadarını aktarmış olması mümkündür. Ancak Taberî'nin, Abdürrezzâk'ın tefsirini başından Ahzâb sûresinin 3. âyetine kadar düzenli bir şekilde takip ettiği söylenmektedir.¹⁰¹ Abdürrezzâk tefsirinde söz konusu âyete kadar 131 Kelbî nakli aktarılmasına rağmen Taberî'deki sayı oldukça azdır.¹⁰² Üçüncü ihtimal ise Taberî'nin, muhaddis kimliği¹⁰³ ve ehl-i hadisin olumsuz

⁹³ Bazı örnekler için krş. Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'an*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1422), 3/327; Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 7/139-140. Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî el-Başrî el-İfrîkî el-Çayrevânî, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelebî (Beyrut: Dâri' l-Kütübî'l- İlmîyye, 1425), 1/217; Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 15/475. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîz li'bni Ebî Zemenîn*, thk. Ebû Abdullâh Hüseyin b. Ukkâşe-Muhammed b. Mustafa el-Kenz (Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tîbâ'ati ve'n-Neşr, 2002/1423), 2/301; Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 12/499.

⁹⁴ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 1/87.

⁹⁵ Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri -İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-* (Ankara: Kitâbiyât, 2003), 82, dip. 217.

⁹⁶ Halil, *Tefsîru'l-Kelbî ve Tefsîru İbn Abbâs (TİA) İlişkisi*, 20, 119-121.

⁹⁷ Yazıcı, *Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin Tefsirciliği*, 89, 98, 102.

⁹⁸ Yazıcı, *Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin Tefsirciliği*, 87-92.

⁹⁹ Ayrıca *Mevsûatü't-Tefsîri'l-Me'sûr*'da verilen bilgiye göre Kelbî'ye ait nakil sayısı 905'tir. Bk. Tayyâr, *Mevsûatü't-Tefsîri'l-Me'sûr*, 1/346.

¹⁰⁰ Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*, 315.

¹⁰¹ Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*, 263.

¹⁰² Muhtemelen o, kaynaklarında bulunan her nakli aktarmamakta ya da Kelbî'den olabildiğince az nakilde bulunmaya çalışmaktadır. Ancak Koç, Taberî'nin tefsirini derlerken büyük oranda seçici olmadığını söylemektedir. (Bk. Mehmet Akif Koç, "Taberî Tefsirini Anlamak Üzerine", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2010), 81.) Buna göre Kelbî, seçici olunmayan "büyük oran"ın dışında kalmaktadır. Bu da yukarıda bahsi geçen üçüncü ihtimalle bağlantılı görünmektedir.

¹⁰³ Taberî'nin tefsirinde muhaddis kimliğini ve hadis paradigmasının etkisini yansıttığına dair bir değerlendirme için bk. Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 207, 213-218.

kanaatlerinin etkisiyle Kelbî'den olabildiğince az nakilde bulunmasıdır. Zira bir râvinin cerh edilmesi, -genellikle- o râviden nakilde bulunulmayacağı anlamına gelmemekte, ondan gelen haberlerin çekinceyle karşılanması gerektiğine işaret etmektedir.¹⁰⁴ Ayrıca mevcut veriler, hadis paradigmasını yansıtan eserlerde Kelbî'ye ait nakillerin nispeten daha az yer aldığını göstermektedir.¹⁰⁵ Bu ihtimallerin açıklayıcılık değeri, ilerleyen sayfalarda ortaya koyulacak verilerin değerlendirilmesiyle netleşecektir.

Taberî'nin Kelbî'ye dair yaklaşımını doğru belirleyebilmek için onun Kelbî nakilleri karşısındaki tutumu büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda Taberî'nin, Kelbî'nin görüşünü ya da naklini benimseme, farklı bir görüşü tercih etme ve tarafsız kalma şeklinde üç farklı tavır sergilediği görülmektedir. Nitekim incelediğimiz 53 rivayetin 22'sinde Taberî, Kelbî'nin görüşünü ya da naklini benimserken; 15'inde tarafsız kalmakta, 16'sında ise Kelbî dışındaki müfessirlerin görüşünü tercih etmektedir. Kelbî'nin görüşünün benimsendiği örneklerde bu tercih kimi zaman açık ve doğrudan bir beyanla,¹⁰⁶ kimi zaman tercihe işaret eden ifadelerle,¹⁰⁷ kimi zaman da açık bir gerekçelendirme yapılmaksızın Taberî'nin ulaştığı sonucun Kelbî'nin yorumuyla örtüştüğü zımnî bir şekilde¹⁰⁸ tezahür etmektedir. Hatta bazı örneklerde Taberî, naklin isnadının tartışmalı olduğunu söylemekle birlikte, rivayette ifade edilen anlamı isabetli bulduğu gerekçesiyle görüşü benimsemektedir.¹⁰⁹ Tarafsız kaldığı yerlerde ise ya herhangi bir tercihte bulunmaksızın görüşleri nakletmekle yetinmekte,¹¹⁰ ya aktardığı ihtimallerin tamamını mümkün görmekte¹¹¹ ya da hangi görüşü tercih ettiği anlaşılmamaktadır.¹¹²

Kelbî dışındaki müfessirlerin görüşünü tercih ettiği durumlarda Taberî, kimi zaman Kelbî'nin görüşünü açıkça eleştirerek ya da reddederek,¹¹³ kimi zaman herhangi bir değerlendirmeye yapılmaksızın farklı bir görüşü benimseyerek,¹¹⁴ kimi zaman da Kelbî'nin görüşüne oldukça yakın olmakla birlikte farklı bir yorumu tercih ederek¹¹⁵ karar vermektedir. Bu veriler, Taberî'nin Kelbî'ye yaklaşımının mutlak bir kabul veya retten ziyade görüşün/naklin ilmî değerini dikkate alan bir yöntemle şekillendiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca her ne kadar Kelbî'den aktarılan nakillerin sayısı düşük olsa da Taberî'nin bu nakillerin önemli bir kısmında Kelbî'nin yorumunu benimsemiş olması dikkat çekicidir. Nitekim Taberî, aktardığı nakillerin % 41'inde Kelbî'nin görüşünü ya da naklini tercih etmektedir. Tarafsız kaldığı durumlar da bu orana eklendiğinde, Taberî'nin Kelbî'den aktardığı rivayetlerin yaklaşık % 70'inde olumsuz bir tavır sergilemediği görülmektedir.

Taberî'nin Kelbî ile ilişkisini belirlemede bir diğer önemli unsur, Kelbî'nin isnadlarda yer alma biçimidir. Yukarıda zikredilen 55 atfın haricinde Taberî, 22 yerde “an Ma‘mer kâle beleşânî/beleşânâ”, “aḥbarânâ Ma‘mer kâle beleşânî”, “kâle Ma‘mer ve kâle ğayrühü”, “an Ma‘mer kâle ğayrühü”, “an Ma‘mer ‘an aşḥābihî”, “an Ma‘mer ‘an ba‘zî aşḥābihî”, “an Ma‘mer ‘an men zekerahü”, “an Ma‘mer ‘an men aḥberahü”, “an Ma‘mer ‘an men kâlehü”, “an Ma‘mer ‘an ba‘zihim”, “an Ma‘mer kâle beleşāhü fi kavlihî”, “an Ma‘mer kâle ğayru Kātāde”, “kâle

¹⁰⁴ Mehmet Akif Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi: es-Sa‘lebî Tefsirinde Muḳātil b. Suleymān (150/767) Rivayetleri* (Ankara: Kitâbiyât, 2005), 20.

¹⁰⁵ Yazıcı, *Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin Tefsirciliği*, 86, 92, 106.

¹⁰⁶ Taberî, *Câmi‘u'l-beyân*, 1/239; 6/510, 515; 11/119; 16/381, 493, 569; 22/605; 24/140, 221, 504, 513.

¹⁰⁷ Taberî, *Câmi‘u'l-beyân*, 6/516-517, 520; 9/87; 11/134; 19/195; 23/202-203, 326-327.

¹⁰⁸ Taberî, *Câmi‘u'l-beyân*, 11/39-40; 24/651-652.

¹⁰⁹ Taberî, *Câmi‘u'l-beyân*, 1/70.

¹¹⁰ Taberî, *Câmi‘u'l-beyân*, 10/512-522, 546-563; 11/684-687; 17/399-401; 23/159-160.

¹¹¹ Taberî, *Câmi‘u'l-beyân*, 1/223; 10/574; 12/470; 15/452; 24/578.

¹¹² Taberî, *Câmi‘u'l-beyân*, 9/269, 290-291, 322-323; 22/310-313; 24/174-175.

¹¹³ Taberî, *Câmi‘u'l-beyân*, 1/61; 23/329; 24/507-508.

¹¹⁴ Taberî, *Câmi‘u'l-beyân*, 12/478; 14/29, 420; 16/129; 20/303; 24/84-88, 393-395, 399-400, 524, 548.

¹¹⁵ Taberî, *Câmi‘u'l-beyân*, 11/311-312; 13/569-570; 14/193-194

Ma'mer ve kâle gayru Kâtâde", "an Ma'mer 'an ba'zî ehli't-te'vîl", "kâle Ma'mer kâle ba'zuhum", "an Ma'mer kâle: kâle ba'zuhum" gibi belirsiz ifadelerle Kelbî'den nakilde bulunmaktadır.¹¹⁶ Örneğin o, Ma'mer'in "arkadaşlarından biri"nin, Mâide sûresinin 19. âyetinde geçen "peygamberlerin arasının kesildiği dönem" için, 540 yıl dediğini aktarmaktadır. Abdürrezzâk da aynı bilgiyi hocası Ma'mer aracılığıyla Kelbî'ye nispet etmektedir.¹¹⁷ Bu durum, ismi zikredilmeksizin nakilde bulunulan kişinin Kelbî olduğunu göstermektedir.

Bir başka örnekte Taberî, A'râf sûresinin 11. âyetinde geçen "sizi yarattık; sonra size şekil verdik" ifadesi hakkında Ma'mer'in "zikreden/söyleyen"den "Allah insanı rahimde yarattı. Sonra ona şekil verdi. Ardından kulağını, gözünü ve parmaklarını oluşturdu." cümlelerini naklettiğini söylemektedir. Halbuki Abdürrezzâk tefsirinde Ma'mer, aynı cümleleri Kelbî'den aktarmaktadır.¹¹⁸ Buna göre "zikreden/söyleyen" ifadesiyle kast edilen kişi, Kelbî'dir.

Kelbî'nin adının hangi aşamada ya da kim tarafından açıkça zikredilmeyip müphem bırakıldığını kesin olarak tespit etmek güçtür. Bu tasarrufun Taberî'ye yahut Taberî'nin nakilde bulunduğu şahıslardan birine ait olması mümkündür. İlgili nakiller incelendiğinde dört farklı kanalla Ma'mer'e ulaştığı görülmektedir.¹¹⁹ Tariklerdeki ortak isim Ma'mer olduğu için bu tasarrufun Ma'mer'e ya da Taberî'ye ait olabileceği akla gelmektedir. Ancak Abdürrezzâk tefsirinde Ma'mer > Kelbî şeklinde 170 küsur nakil bulunmaktadır. Eğer Ma'mer, Kelbî'nin adını zikretmekten kaçınınsaydı aynı durumu Abdürrezzâk tefsirinde de görebilmemiz gerekirdi. Dolayısıyla ortaya çıkan tablo, bazı nakillerde Kelbî'nin adının açıkça zikredilmemesi yönündeki tasarrufun Taberî'ye ait olabileceği ihtimalini daha güçlü kılmaktadır. Bu ihtimal doğru kabul edildiğinde Taberî'nin, Kelbî'nin adını bazı nakillerde zikredip bazılarında zikretmemesinin ve adını müphem bıraktığı bir şahsın görüşlerine yine de yer vermesinin tatmin edici bir açıklamasını yapmak hiç de kolay değildir.¹²⁰ Ancak yukarıda yapılan değerlendirmeler ışığında

¹¹⁶ İlgili nakiller için sırasıyla krş. *Câmi' u'l-beyân*, 7/284; Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsîru Abdürrezzâk*, thk. Mahmûd Muhammed Abduh (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1999), 1/467. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 13/258; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 2/219. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 14/286; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 2/271. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 2/233; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 1/280. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 15/256; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 2/333. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 10/662; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 2/107. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 8/275; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 2/13. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 14/286; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 2/271. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 18/209-210; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 2/491. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 18/66; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 2/477. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 10/79; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 2/74. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 15/246; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 2/332. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 17/31; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 2/414. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 10/587; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 2/100. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 10/613; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 2/101. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 13/265; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 2/219. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 18/72; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 2/477. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 18/240; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 2/492. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 10/608; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 2/101. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 11/227; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 2/124. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 11/547; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 2/158. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 20/418; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 3/153. Taberî tefsirinin muhakkiki Abdülmuhsin et-Türkî de ilgili nakillerin geçtiği bazı yerlerde aynı bilginin Abdürrezzâk tefsirinde Kelbî'ye nispet edildiğini dipnotta belirtmiş ancak herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.

¹¹⁷ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 8/275; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 2/13.

¹¹⁸ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 10/79; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 2/74.

¹¹⁹ 1- Kâsım > Hüseyin > Ebû Süfyân > Ma'mer. Bk. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 2/233; 7/284; 8/275; 14/286; 15/246; 18/66, 72, 209-210, 240. 2- Muhammed b. 'Abdü'lâ > Muhammed b. Sevr > Ma'mer. Bk. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 10/79, 587, 608, 613, 662; 11/227, 547; 17/31; 20/418. 3- Hasan b. Yahyâ > Abdürrezzâk > Ma'mer. Bk. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 10/608; 13/265; 14/286; 15/256. 4- Müsennâ > İshâk > Abdürrezzâk > Ma'mer. Bk. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 13/258.

¹²⁰ Eserin muhakkiki Ahmed Muhammed Şakir de Taberî'nin bazı tutumlarını anlamlandırmakta zorlanmaktadır. Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi' u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Mahmûd Muhammed Şakir - Ahmed Muhammed Şakir (Mekke: Dârü't-Terbiye ve't-Türâs, ts.), 1/220, dip.

Taberî'nin, Kelbî nakillerini göz ardı etmek yerine onun kimliğini geri planda tutarak nakillerinden yararlanma stratejisi geliştirdiği söylenebilir. Zira hem nakil oranlarının düşüklüğü hem de isnadın yer yer müphem bırakılması, ehl-i hadisin Kelbî hakkındaki olumsuz kanaatlerinin oluşturduğu çekinceyi gözeterek ondan istifade etme yönündeki bir denge arayışının sonucu olarak yorumlanabilir.

Bu veriler, Kelbî'nin Taberî tefsirindeki izlerini daha yakından incelemeyi gerekli kılmaktadır. Yaptığımız çapraz okumalar ve içerik karşılaştırmalarıyla Taberî tefsirinde yer alan nakillerin, diğer kaynaklarda Kelbî'ye nispet edilen görüşlerle 114 yerde birebir aynı ya da çok yakın, 45 yerde ise benzer nitelikte olduğunu tespit ettik.¹²¹ Örneğin Taberî'nin aktardığına göre İkrime, “ölü iken dirilttiğimiz ve insanlar arasında yürüyebilmesi için kendisine ışık tuttuğumuz kimse”nin¹²² Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657), “karanlıklar içinde kalan kimse”nin¹²³ de Ebû Cehil olduğunu söylemektedir. Aynı şekilde Kelbî de âyetin Ammâr b. Yâsir ve Ebû Cehil hakkında indiğini ifade etmektedir.¹²⁴ Yine Taberî, Tûr sûresinin 6. âyetindeki “أَلْمَسْجُور” ifadesinin Katâde'den aktarılanına göre “*dolu, dolup taşan*” anlamına geldiğini söylemektedir. Kelbî de âyeti aynı şekilde açıklamaktadır.¹²⁵ Bu örnekler, Taberî'nin söz konusu görüşleri doğrudan Kelbî'den nakletmemiş olsa bile Kelbî'nin de iştirak ettiği görüşlere farklı isimler ve rivayet kanalları aracılığıyla tefsirinde yer verdiğini göstermektedir. Aynı zamanda bu tablo, Kelbî'nin tefsir nakil geleneği içinde yer aldığını ve kendinden önceki tefsir birikimini benimsediğini göstermektedir. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki Kelbî'nin, nakilleri değilse de görüşleri, Taberî tefsirinde görüldüğünden daha fazla yer almaktadır.

3. Taberî'nin Kelbî'den Nakline İlişkin Görüşlerin Değerlendirilmesi

Klasik ve modern dönemden bazı ilim adamları, Taberî'nin Kelbî'den nakilde bulunup bulunmadığına dair çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu bölümde, yukarıda sunulan verilerden hareketle ilgili görüşlerin tutarlılığı sorgulanacaktır.

Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), Taberî'nin güvenilir saymadığı için tefsirinde Kelbî'den nakilde bulunmadığını; ancak tarih, siyer ve Arap tarihi (Ahbârü'l-'Arab) söz konusu olduğunda, yalnız ondan alınabilecek bilgilerde¹²⁶ kendisine müracaat ettiğini söylemektedir.¹²⁷ Buna göre Taberî'nin Kelbî'den aktardığı nakillerin iki hususiyeti haiz olması gerekmektedir. Birincisi, naklin tarihi bilgi içermesi; ikincisi ise bilginin, Kelbî dışındaki bir kaynaktan ya da şahıstan elde edilememesidir. Bu da söz konusu bilginin, Taberî'nin aynı bağlamda aktardığı diğer nakillerden farklı olmasını gerektirmektedir. Ancak Taberî tefsirinde yer alan Kelbî nakillerinin tamamının bu iki özelliği taşıdığını söylemek zor görünmektedir. Zira aktarılan nakillerin yalnızca 17'si¹²⁸ tarihi bilgi içermektedir.¹²⁹ Bahsi geçen 17 nakilden ise yalnızca 7'sinde aktarılan bilgi diğer nakillerden farklılık göstermektedir.¹³⁰ Bu rakam, mevcut Kelbî

¹²¹ Daha titiz okumalarla bu sayının artabileceği kanaatindeyiz. Özel olarak bu hususa odaklanan bir çalışmayla daha net sonuçlara ulaşılabilir.

¹²² el-En'âm 6/122.

¹²³ el-En'âm 6/122.

¹²⁴ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 9/534; Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân*, 4/187.

¹²⁵ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 21/568; Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 3/244.

¹²⁶ İlgili ifadenin orijinali şu şekildedir: ... فيما يقتدر إليه ولا يؤخذ إلا عنهم ...

¹²⁷ Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ': İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İhsân Abbas (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1993), 6/2454. Naif Yaşar, Yâkût'un ilgili ifadelerini, Taberî'nin tefsirine Kelbî'den herhangi bir şey almadığını söylediği şekilde yorumlamaktadır. bk. Naif Yaşar, *İlk Üç Asır Kelam Tartışmaları ve Taberî* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 49, dip. 203.

¹²⁸ Nakillerin 6'sında Kelbî râvi konumunda yer almakta olup kalan 11 nakil doğrudan Kelbî'ye nispet edilmektedir.

¹²⁹ İlgili nakiller için bk. Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 1/221-222; 9/88, 261; 10/521, 561, 572; 11/118, 134, 285, 311; 12/475; 14/414; 16/492; 17/400; 22/604; 23/160; 24/652.

¹³⁰ İlgili nakiller için bk. Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 1/221-222; 10/521; 11/311; 12/475; 14/414; 22/604; 23/160.

nakillerinin %13'üne tekabül etmektedir. Dolayısıyla Yâkût'un değerlendirmesi, Taberî'nin Kelbî nakillerini tümüyle terk etmediğini belirtmesi açısından dikkate değer olsa da mevcut veriler, Taberî'nin Kelbî'den istifade düzeyinin Yâkût'un tespit ettiğinden daha kapsamlı olduğunu göstermektedir.

İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Taberî'nin Kelbî gibi ithama uğramış şahıslardan nakilde bulunmadığını kaydetmektedir.¹³¹ Yukarıda ayrıntılı bir şekilde açıklandığı üzere Taberî, Kelbî'den nakilde bulunmuştur. Bu sebeple İbn Teymiyye'nin mezkûr ifadesi, Taberî'nin Kelbî'den çok rivayet etmediği veya onun rivayetlerine güvenmediği¹³² ve ondan doğrudan nakilde bulunmadığı¹³³ şeklinde yorumlanmıştır. Zira Taberî'nin Kelbî'den hiç nakilde bulunmadığını söylemek ya da ihsas etmek doğru görünmemektedir.

Cevâd Ali (1907-1987), Süddî ve Kelbî'nin Kûfe müfessirleri arasında öne çıkan iki âlim olduklarını, her ikisinin de birer tefsir kaleme aldığını ancak âlimler nezdinde şüphe ve tereddütle karşılandıklarını; buna rağmen Taberî'nin haklarındaki şüpheleri dikkate almaksızın hem tefsirinde hem de tarihinde bu iki müfessirin bazı rivayetlerine yer verdiğini söylemektedir. Ona göre Taberî'nin bu tutumu, söz konusu iki müfessirden fikhî hükümlere dair rivayet aktarmamış olması sebebiyle mazur görülebilir.¹³⁴

Fuat Sezgin (1924-2018), Taberî'nin "*Tefsîr*'inde değil fakat *Târîh*'inde Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin Kur'an tefsirini kullandığını" ifade etmektedir.¹³⁵ İsmail Cerrahoğlu (1929-2022) da benzer şekilde "Taberî, *Câmî 'u'l-beyân*'da Kelbî'nin nakillerinden sakınmış, ancak *Târîh*'inde az da olsa onun rivayetlerini kaydetmiştir" demektedir.¹³⁶ Sezgin ve Cerrahoğlu'nun bu değerlendirmeleri, Yâkût el-Hamevî'nin ilgili tespitine dayanmaktadır.¹³⁷ Ancak Yâkût, Taberî'nin *Tefsîr*'inde nakilde bulunmadığı Kelbî'den *Târîh*'inde istifade ettiğine dair bir beyanda bulunmamıştır. Her ne kadar gerçeği tam anlamıyla yansıtmasa da o, Taberî'nin tefsirinde Kelbî'den az sayıda nakilde bulunduğunu ve bunları da tarih, siyer ve Arap tarihi (Ahbâru'l-'Arab) konularında yalnız ondan alınabilecek bilgilerle sınırlı tuttuğunu ifade etmek istemiştir. Dolayısıyla söz konusu ayırım, Sezgin ve Cerrahoğlu'na aittir ve mevcut verilerle uyuşmamaktadır.

Taberî'nin, *Câmî 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* adlı tefsirinde Kelbî'ye dair 55 atıf yer almaktadır. *Târîh*'inde ise "Kelbî" lafzının geçtiği 190 küsur atıf bulunmaktadır. Ancak bunların bir kısmı aynı nisbeyi taşıyan fakat konumuzla ilgisiz diğer şahıslara aittir. Konumuzla alakalı 77 atıf bulunmaktadır. Atıflardan 62'si, Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî'ye aittir.¹³⁸ Geriye kalan 15 atıftan 5'i Muhammed b. Sâib el-Kelbî'ye,¹³⁹ 4'ü Kelbî > Ebû Sâlih tarihiyle İbn Abbas'a nispet edilmekte;¹⁴⁰ 6'sı da yalnızca Kelbî lafzıyla aktarılmaktadır.¹⁴¹

¹³¹ Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetavâ*, thk. Amir Cezzar ve Enver Baz (b.y.: Dâru'l-Vefâ, 1426/2005), 13/208.

¹³² Hüseyin Ali el-Harbî, *Menhecû'l-İmâm İbn Cerîr et-Taberî fi't-tercîh* (Amman: Dâru'l-Cenâdriyye, 1429/2008), 11.

¹³³ Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*, 315.

¹³⁴ Cevâd Ali, "Mevâridü Târîhi't-Taberî", *Mecelletü'l-Mecma'î'l-İlmî el-İrâkî* 1 (1950), 223.

¹³⁵ Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 1/24.

¹³⁶ Cerrahoğlu, "Kelbî, Muhammed b. Sâib", 25/206.

¹³⁷ Sezgin, *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*, 1/24; Cerrahoğlu, "Kelbî, Muhammed b. Sâib", 25/206.

¹³⁸ Bazı örnekler için bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1/178, 383, 442, 508, 564; 2/48, 62, 68, 264; 3/254, 280, 344; 4/421; 5/400, 499; 7/160, 200, 208; 8/61; 11/615, 619, 671.

¹³⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/272; 4/368; 6/349, 364; 11/656.

¹⁴⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/238, 370, 465; 3/168.

¹⁴¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/312; 3/274, 286, 425; 4/108; 11/678.

Dolayısıyla bu 6 nakildeki Kelbî ifadesiyle, Muhammed b. Sâib'in mi Hişâm b. Muhammed'in mi kast edildiği açık değildir. Kelbî lafzıyla aktarılan nakillerin Muhammed b. Sâib'e ait olduğu düşünüldüğünde ona ait nakil sayısı 11 olmaktadır. Her halükârda ortaya çıkan bu sayı, Taberî'nin *Tefsîr*'indeki Kelbî nakillerinin sayısının *Târîh*'indeki Kelbî nakillerinin sayısından daha fazla olduğunu göstermekte; Sezgin ve Cerrahoğlu'nun tespitlerini problemlili hale getirmektedir. Zira Taberî, *Tefsîr*'inde Kelbî'den nakilde bulunduğu gibi istifade oranı da *Târîh*'inden fazladır.

Sezgin ve Cerrahoğlu'nun söz konusu kanaate ulaşmalarında etkili olması muhtemel iki husustan bahsetmek mümkündür. Birincisi, Yâkût'un "Taberî; tarih, siyer ve Arap tarihi (Ahbâru'l-'Arab) söz konusu olduğunda yalnız ondan alınabilecek bilgilerde Kelbî'ye müracaat etmiştir" cümlesinden hareketle bu istifadenin *Târîh*'inde gerçekleştiğini düşünmüş olmalarıdır. Halbuki ilgili ifadeler metin bütünlüğü içerisinde değerlendirildiğinde bahsi geçen pasajda Taberî'nin tefsirinden bahsedildiği anlaşılmaktadır.¹⁴² İkinci husus ise Taberî'nin *Târîh*'inde geçen Kelbî nisbeli nakilleri, baba Kelbî'ye (Muhammed b. Sâib) ait sanmış olmalarıdır. Halbuki nakillerin çoğu, oğul Kelbî'ye (Hişâm b. Muhammed ya da İbnü'l-Kelbî) aittir. Kanaatimizce bu iki husus fark edilmiş olsaydı, Yâkût'un ilgili ifadeleri mevcut şekliyle yorumlanmazdı.

Taberî tefsirinin kaynaklarına dair bir eser kaleme alan ve Taberî'nin Kelbî'den nakilde bulunup bulunmadığı meselesine özel bir bölüm ayıran Mesut Kaya'nın tespitine göre Taberî, Kelbî'den doğrudan değil, ikincil kaynaklar aracılığıyla nakilde bulunmuştur. Bundan dolayı Yâkût el-Hamevî ve İbn Teymiyye'nin görüşleri yabana atılmamalıdır.¹⁴³

Yukarıdaki bilgiler, Taberî'nin Kelbî'den nakilde bulunup bulunmadığına dair görüşlerin önemli ölçüde yanlış anlamalara ve değerlendirmelere dayandığını göstermektedir. Bu bağlamda İbn Teymiyye, Fuat Sezgin ve İsmail Cerrahoğlu büyük oranda hatalı değerlendirmelerde bulunurken, Yakut el-Hamevî de tashihe muhtaç bir tespit ortaya koymaktadır. Buna karşılık Cevâd Ali ve Mesut Kaya'nın tespitleri daha tutarlı bir zemine oturmaktadır. Cevâd Ali, Taberî'nin hem tefsirinde hem de tarihinde Kelbî'den yararlandığını ifade ederek doğru bir tespitte bulunmaktadır. Ayrıca o, Taberî'nin Kelbî'ye yönelik eleştirileri dikkate almaksızın bazı rivayetlerine yer vermesini, söz konusu rivayetlerin fikhî hükümlere ilişkin olmamasıyla açıklamakta ve böylece görünürdeki çelişkiyi izah etmeye çalışmaktadır.

Mesut Kaya'nın "Taberî'nin Kelbî'den doğrudan değil, dolaylı kaynaklar aracılığıyla istifade ettiği" yönündeki tespiti ise söz konusu tartışmalara yeni bir perspektif kazandırmakta ve önceki değerlendirmeleri kısmen uzlaştırıcı bir çerçeveye oturtmaktadır. Bu görüş, Taberî'nin Kelbî'den az sayıda nakilde bulunmasını da anlamlandırmaktadır. Bununla birlikte her iki yaklaşım da Taberî'nin yer yer Kelbî'nin adını zikretmek yerine müphem ifadelerle baş vurmasını açıklayamamaktadır. Kanaatimizce söz konusu iki tespit doğru olmakla birlikte eksiktir. Taberî'nin Kelbî'den nakillerinin sayısının az olması, hem rivayetleri ikincil kaynaklar üzerinden aktarmasıyla hem de ehl-i hadisın Kelbî hakkındaki olumsuz kanaatlerinin etkisi sebebiyledir. Nitekim Taberî'nin bazı yerlerde Kelbî'nin adını zikretmekten kaçınması, başka türlü izah edilmesi güç bir durumdur.

¹⁴² Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 6/2452-2454. Yâkût, Taberî'nin *Târîh*'inden bahsetmeye 2456. sayfada başlamaktadır.

¹⁴³ Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*, 315.

Sonuç

Bu çalışmada, Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin erken dönem İslam ilim geleneğindeki konumu ele alınmış ve Taberî'nin *Câmi 'u'l-beyân* adlı tefsirinde Kelbî'den nasıl yararlandığı, eserdeki veriler üzerinden incelenmiştir. Elde edilen bulgular, Kelbî'nin hadis ve tefsir sahalarında farklı biçimlerde değerlendirilmesinin, iki disiplinin nakil anlayışlarındaki farklılıklarla ilişkili olduğunu göstermektedir. Hadis ilminde isnad temelli güvenilirlik ölçütlerinin belirleyici olması Kelbî'nin cerh-ta'dîl literatüründe ağır ithamlarla anılmasına yol açarken; tefsir geleneğinin bilgi aktarımındaki esnek otorite telakkisi, onun "tefsir otoritesi" olarak kabul görmesini mümkün kılmıştır.

Taberî'nin *Câmi 'u'l-beyân*'ında Kelbî'ye yönelik atıfların sınırlı olduğu tespit edilmiş; tefsirde Kelbî'nin adı, künyesi veya nisbesinin açıkça zikredildiği atıf sayısı 55 olarak belirlenmiştir. İncelenen verilerde Taberî'nin; Kelbî'nin nakil ve görüşlerini bazı yerlerde benimsediği, bazı yerlerde farklı görüşleri tercih ettiği ve bazı yerlerde ise tercih belirtmeksizin tarafsız kaldığı görülmektedir. Bu durum, Taberî'nin Kelbî'ye yaklaşımının mutlak bir kabul veya retten ziyade görüşün/naklin ilmi değerini dikkate alan bir yöntemle şekillendiğini göstermektedir. Nitekim Taberî'nin Kelbî'den aktardığı rivayetlerin önemli bir kısmında Kelbî'nin yorumuna olumsuz yaklaşmadığı, kimi örneklerde ise senede ilişkin ihtiyat kaydı düşmekle birlikte içeriği isabetli bularak görüşü benimsediği ortaya çıkmıştır.

Çalışmanın ulaştığı en önemli sonuçlardan biri, Kelbî'nin Taberî tefsirinde yalnızca açık atıflarla sınırlı bir şekilde yer almadığıdır. Nitekim Kelbî'ye ait bazı nakillerde adının açıkça zikredilmediği, bunun yerine müphem ifadelerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu bulgu Taberî'nin, muhaddis kimliğinin etkisiyle ve ehl-i hadisin Kelbî hakkındaki olumsuz kanaatlerinin oluşturduğu çekinceyi de gözetererek onun kimliğini geri planda tutma ihtiyacı hissettiğini göstermektedir. Ayrıca içerik karşılaştırmaları neticesinde, diğer tefsirlerde Kelbî'ye nispet edilen bazı görüşlerin Taberî tefsirinde farklı isimlere nispetle birebir aynı, çok yakın veya benzer biçimlerde yer aldığı da belirlenmiştir. Bu durum, Taberî'nin Kelbî'den doğrudan nakilde bulunmasa da Kelbî ile aynı görüşü paylaşan isimler üzerinden aynı muhtevayı aktardığını göstermektedir. Gelecek çalışmalarda bu tür kapsamlı muhteva analizlerinin yapılması, Kelbî nakillerinin tefsir literatüründeki yerinin ve değerinin yeniden konumlandırılmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

Literatürde Taberî'nin Kelbî'den nakline ilişkin yaklaşımlar, tefsirde Kelbî'ye yapılan açık ve örtük atıflar ışığında yeniden değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Taberî'nin Kelbî'den hiç nakilde bulunmadığı, nakil aktarımını sadece tarih alanıyla sınırlı tuttuğu ve yalnızca *Târîh*'inde ondan yararlandığı yönündeki yaklaşımların, tefsirdeki mevcut nakillerle uyumlu olmadığı görülmüştür. Taberî'nin hem *Tefsîr*'inde hem de *Târîh*'inde Kelbî'den yararlandığını ifade eden değerlendirmelerin, daha tutarlı bir zeminde bulunduğu anlaşılmıştır. Bununla birlikte Taberî'nin Kelbî'den doğrudan değil ikincil kaynaklar aracılığıyla nakilde bulunduğu tespiti, nakil sayısının sınırlılığını açıklamada makul olmakla birlikte bazı yerlerde Kelbî'ye müphem ifadelerle atıfta bulunulmasını açıklamaya yetmemektedir. Çalışmada ulaşılan sonuç, Taberî'nin Kelbî'yi bütünüyle dışlamadığı; ancak muhaddis kimliğinin etkisiyle ve ehl-i hadisin Kelbî hakkındaki olumsuz kanaatlerinin oluşturduğu çekinceyi gözetererek yer yer kimliğini açık etmeden ve sınırlı ölçüde nakle yer vermek suretiyle ondan istifade ettiği yönündedir.

Kaynakça

- Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî. *Tefsîru Abdürrezzâk*. thk. Mahmûd Muhammed Abduh. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1999.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Muhammed eş-Şeybânî. *el-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*. thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbas. 3 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Hânî, 1422/2001.
- Aydar, Hidayet. "Hicrî İkinci Asırda Tebe-i Tâbiîn'in Tefsirdeki Yeri". *Hicri İkinci Asırda İslami İlimler 2*. ed. Hidayet Aydar vd.. 115-178. Ankara: İksad Uluslararası Yayınevi, 2022.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *Delâ'ilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli şâhibi's-şerî'a*. thk. Abdülmü'tî Kal'acî. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1408/1988.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirin*. 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2015.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Muhammed b. Salih b. Muhammed ed-Debbâsî. 12 Cilt. Riyâd: en-Nâşiru'l-Mütemeyyiz, 1440/2019.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Kelbî, Muhammed b. Sâib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/205-206. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Cevâd Ali. "Mevâridü Târîhi't-Taberî". *Mecelletü'l-Mecma'î'l-İlmî el-İrâkî 1* (1950), 143-231.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*. thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdulkâdir. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1406/1986.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *el-İlelü'l-vâride fi'l-eḥâdisi'n-nebeviyye*. thk. Mahfûzürrahman Zeynülla es-Selefi. Riyâd: Dâru Taybe, 1405/1985.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî. *Ṭabaḳâtü'l-müfessirîn*. thk. Ali Muhammed Ömer. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Dinç, Ömer. *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2022.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed. *Ṭabaḳâtü'l-müfessirîn*. thk. Mustafa Özel - Muammer Erbaş. İzmir: Birleşik Matbaacılık, 2005.
- Efendioğlu, Mehmet. "Metrûk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/415-416. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Emîn, Ahmed. *Fecrü'l-İslâm*. Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2011.
- Emîn, Ahmed. *Ḍuḥâ'l-İslâm*. Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2011.
- Erul, Bünyamin. "Tedlîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/262-264. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Gökgöz, Turgay. "Arap Şiirinde Nakîza Türü". *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 20/51 (2020), 31-56. <https://doi.org/10.32330/nusha.682885>
- Halil, Hüseyin. *Tefsîru'l-Kelbî ve Tefsîru İbn Abbâs (TİA) İlişkisi*. Ankara: Nobel Bilimsel, 2024.
- Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî. *Mu'cemü'l-üdebâ': İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. thk. İhsân Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1993.
- Harbî, Hüseyin Ali. *Menhecü'l-İmâm İbn Cerîr et-Ṭaberî fi't-tercîh*. Amman: Dâru'l-Cenâdriyye, 1429/2008.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî. *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. thk. Mahmûd Tahhân. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1403/1983.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fi ḍu'afâ'i'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Mu'avviḍ. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997/1418.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Kitâbü'l-Cerḥ*

- ve't-ta 'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1372/1952.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîz li'bni Ebî Zemenîn*. thk. Ebû Abdullâh Hüseyin b. Ukkâşe-Muhammed b. Mustafa el-Kenz. 5 Cilt. Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tıbbâ'ati ve'n-Neşr, 2002/1423.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts..
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'iz-zamân*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1391/1971.
- İbn Hibbân. *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muḥaddîşîn*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. 2 Cilt. Riyâd: Dârü's-Sumay'î, 1420/2000.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1992.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî' ez-Zührî. *Kitâbü't-Ṭabaḳâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *Mecmû'u'l-Fetavâ*. thk. Amir Cezzar ve Enver Baz. 39 Cilt. b.y.: Dâru'l-Vefâ, 1426/2005.
- Karataş, Ali. "Kelbî ve Yorumları". *Kur'ân ve Yorumu -İlk Üç Yüz Yıl-* 2. ed. Halil Rahman Açar. 1-15. Ankara: İlim Dallarının Düşünce Temellerini Araştırma Enstitüsü Yayını, 2019.
- Karataş, Ali. *Tefsir Geleneğinde Rivâyet*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Kaya, Mesut. *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2022.
- Koç, Mehmet Akif. *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri -İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-*. Ankara: Kitâbiyât, 2003.
- Koç, Mehmet Akif. "Taberî Tefsirini Anlamak Üzerine". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (2010), 79-92. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001015
- Koç, Mehmet Akif. *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi: eṣ-Şa'lebî Tefsirinde Muḳâtil b. Suleymân (150/767) Rivayetleri*. Ankara: Kitâbiyât, 2005.
- Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. çev. Hayreddin Karaman vd.. Ankara: DİB Yayınları, 2017.
- Küçük, Raşit. "İsnad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/154-159. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Mizzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Haccâc Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*. thk. Beşâr 'Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1992.
- Mustafa, Şâkir. *et-Târîḫü'l-'Arabî ve'l-mü'erriḫûn*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1983.
- Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Nilsaz, Nosrat. "The al-Wâḳiḫ Tafsîr: Further Evidence for Author Identification, Relationship with Tafsîr al-Kalbî, and Literary Analysis". *Der Islam* 95 (2018), 401-428.
- Özmen, Kerim. "Mâturîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ında Muhammed b. Sâib el-Kelbî'ye Atfedilen Tefsir Verileri Üzerine Bir İnceleme". *Vakıf İnsan Sabri ÖZPALA'ya Armağan*. ed. Bedreddin Çetiner. 341-377. İstanbul: Seçil Ofset, 2024.
- Rippin, Andrew. "Tafsîr Ibn 'Abbâs and Criteria for Dating early Tafsîr Texts". *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 19 (1994), 38-83.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1422.
- Schöllner, Marco. "Sîra and Tafsîr: Muḫammad al-Kalbî on the Jews of Medina". *The Biography*

- of *Muhammad*. ed. Harald Motzki. 18-48. Leiden: Brill, 2000.
- Sezgin, Fuat. *Arap-İslam Bilimleri Tarihi*. çev. Heyet. 17 Cilt. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayıncılık, 2015.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'ül-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir – Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Mekke: Dâru't-Terbiye ve't-Türâs, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'ül-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Kahire: Dâru Hecer, 1422/2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 11 Cilt. Mısır: Dârü'l-Me'ârif, 1387/1967.
- Taberî, İbn Cerîr. *Taberî Tefsiri: Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. çev. Mesut Kaya vd., ed. Mesut Kaya – Süleyman Narol. İstanbul: Beka Yayınları, 2023.
- Tayyâr, Müsâ'id b. Süleymân (ed.). *Mevsûatü't-Tefsiri'l-Me'sûr*. 23 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1439/2017.
- Tayyâr, Müsâ'id b. Süleymân. "Mukaddimetü Tefsiri't-Taberî-45". *YouTube*. Yayın Tarihi 28 Temmuz 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=2VyLgoR1FH4&t=1447s>
- Türcan, Saliha. *Rivayet Tefsiri Geleneğinin Dönüşümü*. Ankara: TDV Yayınları, 2021.
- Uğur, Mücteba. "A'meş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/54. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Vâsıl, Fâtıma Yûsuf 'Ömer. *Akvâli Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî el-mütevaffâ 'âm 146 h. fi't-tefsîr – cem'an ve dirâseten min evveli sūrati'l-Fâtiha ilâ âhiri sūrati'l-Kehf*. Medine, Câmi'tü'l-Medîne el-Âlemiyye, Doktora Tezi, 1438/2018.
- Vâsıl, Hâlid b. Yûsuf b. 'Ömer. "Tefsîru Etbâ'it-Tâbi'in: 'Alâmuhû ve Me'âlimuhû". *Mecelletü Ma'hedi'l-İmâmi's-Şâtibî* 13 (Cemâziyelâhir 1433), 109-206.
- Vâsıl, Hâlid b. Yûsuf. *Tefsîru Etbâ'it-Tâbi'in: Arz ve Dirâse*. Riyâd, Merkezü Tefsîr li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 1437.
- Yahyâ b. Sellâm, Ebî Sa'lebe et-Teymî el-Başrî el-İfrîkî el-Çayrevânî. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. thk. Hind Şelebî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425.
- Yaşar, Naif. *İlk Üç Asır Kelam Tartışmaları ve Taberî*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Yazıcı, Burhan. *Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin Tefsirciliği*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mizânü'l-i'tidâl fi naqdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şu'ayb el-Arnaût vd.. 23 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1411/1991.